

UDK 070.3 : 338 (497.5) "1848/1852"
949.75 "1848/1852"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 4. ožujka 2005.
Prihvaćeno za tisak: 17. lipnja 2005.

Zagrebački liberalni tisak o preobrazbi hrvatskoga gospodarstva i izgradnji modernoga kapitalističkoga gospodarskog sustava 1848.-1852.

Vlasta Švoger

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10, Zagreb
Republika Hrvatska

U radu se prikazuje o kojim su gospodarskim problemima pisali zagrebački liberalni listovi *Saborske novine*, *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung* i *Jugoslavenske novine*, koji su izlazili kraće ili dulje od ljeta 1848. do početka neoapsolutizma. Analiziraju se njihovi prijedlozi, koji su smjerali prema izgradnji modernoga kapitalističkoga gospodarskog sustava u Hrvatskoj. Njihova shvaćanja uspoređuju se s prikazom gospodarske problematike u listovima *Agrarmer Zeitung* i *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske*.

Ključne riječi: *Saborske novine*, *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung*, *Jugoslavenske novine*, *Agrarmer Zeitung*, *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske*, ukidanje urbarijalnih odnosa, trgovina, poljoprivreda, eksploatacija šuma, prometna infrastruktura, sloboda privređivanja, ekonomski liberalizam

I. Uvod

Revolucionarni val koji je 1848.-1849. godine prohujao Europom ostavio je snažan trag u svim dijelovima hrvatskoga društva, premda u Hrvatskoj revolucije u tradicionalnom značenju riječi zapravo i nije bilo. Međutim, opća društvena atmosfera i otvorenost za nove ideje kao popratne pojave revolucionarnih previranja zahvatile su i hrvatsko društvo i otvorile put realizaciji nekih novih ili pak otprije prisutnih ideja. U tom su kratkom, ali za hrvatsku povijest važnom razdoblju provedene mnoge promjene u političkim, društvenim i gospodarskim odnosima.

I u austrijskim, a pogotovo u europskim razmjerima zaostali hrvatski gospodarski sustav kasnofeudalnoga tipa, u kojem su se sramežljivo nazirali počeci kapitalističkoga privređivanja, ukidanjem urbarijalnih odnosa gotovo preko noći doživio je ogromne i nepovratne promjene.¹ Hrvatska, odnosno Trojedna Kraljevina, sredinom 19. stoljeća bila je zemlja s pretežito seoskim stanovništvom², koje se uglavnom bavilo poljoprivredom i stočarstvom, manje voćarstvom i vinogradarstvom. Poljoprivredna i stočarska proizvodnja ekstenzivnoga tipa bile su na razmjerno niskom stupnju razvoja i nisu stvarale velike tržišne viškove. Slično je bilo i u voćarstvu i vinogradarstvu. Poljoprivredni i stočarski proizvodi koji su se izvozili (žitarice, maslinovo ulje, vino, usoljena riba, živa stoka itd.) zbog visokih cijena, uzrokovanih ponajprije slabom prometnom infrastrukturuom,³ jedva su mogli konkurirati sličnim proizvodima iz drugih europskih zemalja čak i na tržištu ostalih hrvatskih pokrajina, a o inozemnim tržištima da se i ne govori. Od industrijskih biljaka više su se uzgajali konoplja, lan i duhan. Počevši od 30-ih godina 19. stoljeća najvažniji hrvatski izvozni proizvod bile su bačvarske dužice, koje su se uglavnom izvozile u Francusku i njemačke zemlje. Obrtnička proizvodnja borila se s konkurencijom jeftinijih industrijskih proizvoda iz austrijskih Nasljednih zemalja ili iz inozemstva i proizvodila je uglavnom za lokalno tržište. Manufakturna proizvodnja i iznimno rijetki tvornički pothvati teško su se razvijali u hrvatskim zemljama zbog konkurencije sličnih pothvata u dijelovima Monarhije s razvijenijom industrijskom proizvodnjom. Hrvatska brodogradnja, koja je proizvodila brodove na jedra, počela je stagnirati nakon pojave parobroda. Stoga je najdinamičnija i najunosnija gospodarska grana u Hrvatskoj sredinom 19. stoljeća bila tranzitna trgovina, podložna oscilacijama usko vezanima za političke i ekonomske promjene na domaćem i na inozemnom tržištu. Osnovni preduvjet za daljnji razvoj tranzitne trgovine bila je kvalitetna prometna infrastruktura, koju je u Hrvatskoj u to vrijeme tek trebalo izgraditi.

¹ O hrvatskom gospodarstvu u prvoj polovici i sredinom 19. stoljeća usp. Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (*Privreda i društvo Hrvatske*), Zagreb, 1972.; ISTI, "Merkantilno-manufakturna privreda hrvatskih pokrajina do revolucije 1848/1849." u: ISTI, *Hrvatska na pragu modernizacije /1750-1918./*, Zagreb, 2000., 146.-162.; Rudolf BIČANIĆ, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, Zagreb, 1952.; Vladimir STIPETIĆ, *Povijest hrvatske ekonomske misli (1298.-1847.)*, (*Povijest hrvatske ekonomske misli*), Zagreb, 2001.

² O socijalnim odnosima na hrvatskom selu na temelju zakonske regulative piše Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, "Socijalno-gospodarski odnosi u poljodjelstvu Hrvatske i Slavonije od 1848. do 1914. godine", *Spomenica Ljube Bobana 1933.-1994.*, odg. ur. Mira Kolar – Dimitrijević, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1996., 159.-174., a cjelovitu analizu raznih tipova seljačkih posjeda na plemićkim, crkvenim i komorskim imanjima u Civilnoj Hrvatskoj u vrijeme ukidanja kmetских odnosa donijela je Štefaniya POPOVIĆ, *Seljaštvo na vlastelinstvima u Hrvatskoj 1848.*, Zagreb, 1993.

³ O prometnoj infrastrukturi hrvatskih zemalja sredinom 19. stoljeća usp. navedene radove Igora Karamana. Usp. također Mirko VALENTIĆ, "Osnovni problemi prometne integracije i jadranske orijentacije hrvatskoga poduzetničkog građanstva u XIX stoljeću", *Povijesni prilozi*, Zagreb, 1990., 37.-84.; Anna Pia MAISSEN, "Pferde, Schiffe und eiserne Träume. Die Verkehrsinfrastruktur Kroatiens in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und die Rolle Baron Lazar Hellenbachs in der Eisenbahnfrage", *Wege der Kommunikation in der Geschichte Osteuropas*, ur. Nada Boškowska, Peter Collmer, Seraina Gilly, Rudolf Mumenthaler i Christophe von Werdt, Köln – Weimar - Wien, 2002., 475.-501., posebice 475.-480.; Bernard STULLI, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825-1963* (*Prijedlozi i projekti*), sv. 1., Zagreb, 1975., 22.-160.; Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoposlutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860. (Počeci)*, Zagreb, 1985., 229.-237. i Jaroslav ŠIDAK et al., *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb, ²1990., 66.-69.

Poduzetnici različitih profila i drugi ljudi koji su na različite načine bili involvirani u hrvatsko gospodarstvo bili su svjesni problema, a o tome, između ostaloga, svjedoče i članci u novinama. Premda su zagrebački listovi *Saborske novine*⁴, *Slavenski Jug*⁵, *Südslawische Zeitung*⁶, *Agramer Zeitung*⁷, *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*⁸ i *Jugoslavenske novine*⁹ u osnovi bili politički listovi, svi su donosili i članke o gospodarskoj problematici, dakako, više ili manje brojne. U tekstu koji slijedi prikazat ću o kojim su gospodarskim temama pisali i koje su prijedloge iznosili za unaprjeđenje hrvatskoga gospodarstva.

II. Urbarijalno pitanje na stranicama zagrebačkih liberalnih listova na prijelazu u pedesete godine 19. stoljeća

Zacijelo najvažnije gospodarsko, a ujedno i vrlo osjetljivo političko pitanje u Hrvatskoj i cijeloj Habsburškoj Monarhiji u proljeće 1848. bilo je urbarijalno pitanje. O rješenju urbarijalnoga pitanja više ili manje pisali su i zagrebački liberalni listovi, dakako, ovisno o stajalištu uredništva prema važnosti gospodarske problematike u sklopu aktualnih političko-društvenih okolnosti.

Posljednji zajednički staleški Ugarski sabor, koji se u jesen 1847. sastao u Požunu (Bratislavi), od kraja te godine raspravljao je o ukidanju kmetskih obveza uz obvezan seljački otkup. U atmosferi već započete revolucije i opasnosti od izbijanja seljačkih nemira, Ugarski je sabor 18. ožujka 1848. donio zaključak o ukidanju urbarijalnih podavanja, prelasku urbarijalne zemlje u vlasništvo seljaka uz obvezatan otkup za koji jamči država. Plemstvo je zadržalo alodijalnu zemlju i tzv. manja kraljevska prava. Zbog težnje za žurnim smirivanjem socijalnih napetosti saborski zaključci o ukidanju urbarijalnih odnosa objavljeni su bez kraljeve sankcije. Takav su postupak slijedili i hrvatski županijski i gradski upravni odbori, koji su proglasili spomenute zaključke Ugarskog sabora krajem ožujka i početkom travnja 1848., premda ih nije potvrdio Hrvatski sabor, pa pravno gledano nisu imali zakonsku snagu u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, uz iznimku Virovitičke i Srijemske županije, ostali upravni organi nisu spominjali da su to bili zakoni Ugarskoga sabora. Premda se u Hrvatskoj nije osporavala opravdanost i legalnost spomenutih zaključaka Ugarskoga sabora, u javnosti se nastojao steći dojam da to nije isključivo zasluga mađarskoga reformskoga plemstva. Zbog toga *Želje naroda* i *Zahtjevanja naroda* iz ožujka 1848. donose i zahtjev za ukidanjem kmetstva, potpuno prešućujući zaključke Ugarskoga sabora, ko-

⁴ O ovome listu usp. Tomislav MARKUS, "Saborske novine", *Kolo* 5.-6., Zagreb, 1994., 471.-485. i Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939. (Povijest novinstva)*, Zagreb, 2003., 131.-133.

⁵ Usp. Tomislav MARKUS, *Slavenski Jug 1848.-1850. i hrvatski politički pokret (Slavenski Jug)*, Zagreb, 2001.; Josip HORVAT, *Povijest novinstva*, 134.-142. i 144.-150.

⁶ O tom listu pisali su Vlasta ŠVOGER, *Südslawische Zeitung 1849.-1852. Organ nove epohe kod Južnih Slavena*, Zagreb, 2002. i Josip HORVAT, *Povijest novinstva*, 142.-144.

⁷ Josip HORVAT, *Povijest novinstva*, 58.-63.; Mario JAREB, *Hrvatsko-mađarski odnosi od ožujka do rujna 1848. godine u svjetlu hrvatskog tiska, magistarski rad*, Zagreb, 1998., 32.-33.; Wolfgang KESLER, *Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -Slawonien zwischen Aufklärung und "nationaler Wiedergeburt" (1767-1848)*, Frankfurt am Main, 1976., 422.-426.

⁸ Josip HORVAT, *Povijest novinstva*, 75.-131. i 152.-156.

⁹ Usp. Josip HORVAT, *Povijest novinstva*, 150.-151. i disertaciju Vlaste ŠVOGER, *Hrvatsko liberalno novinstvo u doba revolucije – Saborske novine, Slavenski Jug, Südslawische Zeitung i Jugoslavenske novine (1848.-1852.)*, Zagreb, 2004.

jima je kmetstvo u Hrvatskoj već ukinuto. Isti je odnos prema spomenutim zaključcima Ugarskoga sabora zadržao i ban Josip Jelačić u otvorenom banskom pismu od 25. travnja 1848., u kojem je proglasio ukidanje urbarijalnih podavanja i crkvene desetine.¹⁰ Seljaštvo je povoljno primilo spomenuti Jelačićev proglas, premda nije potpuno ispunio seljačke zahtjeve, a samim tim nije sasvim uklonio opasnost od seljačkih nemira. Konačnu odluku o ukidanju urbarijalnih odnosa u Hrvatskoj trebao je donijeti Hrvatski sabor, koji je započeo zasjedanje u Zagrebu 5. lipnja 1848.

Za rješavanje toga problema osnovan je posebni saborski odbor pod predsjedanjem Hermana Bužana. Operat koji je izradio spomenuti odbor poslužio je kao temelj za raspravu o urbarijalnom pitanju u Hrvatskom saboru 7. srpnja 1848. Budući da sam operat nije sačuvan, a nije se vodio niti detaljni zapisnik saborskih sjednica, jedini izvor na temelju kojega se može rasvijetliti saborska rasprava o tom pitanju jesu izvještaji o raspravi saborskog izvjestitelja Josipa Vrbančića, objavljeni u *Novinama dalmatinsko-hèrvatsko-slavonskim*.¹¹ Tijekom rasprave iskristalizirala su se tri temeljna shvaćanja: konzervativna struja protivila se proširenju ustupaka seljaštvu danih na Saboru u Požunu; malobrojna skupina radikalnih shvaćanja zagovarala je ukidanje urbarijalnih odnosa bez plaćanja naknade plemstvu, a Slavoljub (Eduard) Vrbančić jedini je tražio da se i sve izvanselišne zemlje prepuste seljacima; velika većina saborskih zastupnika zauzela je srednje stajalište i izglasala je ukidanje urbarijalnih odnosa uz plaćanje naknade plemstvu, a ukinuvši manja kraljevska prava poput krčmarine, ribarine, mesarine i ptičarine, proširila je okvir urbarijalnih zakona Sabora u Požunu.¹²

U *Saborskim novinama*, koje su izlazile tijekom lipnja i srpnja 1848., gospodarska je problematika vrlo slabo zastupljena. Zapravo jedina gospodarska tema o kojoj su pisale *Saborske novine* bilo je tada aktualno pitanje ukidanja urbarijalnih odnosa. U vrlo opširnome, anonimno objavljenom članku u *Saborskim novinama* prikazuje se povijesni razvoj i kodifikacija feudalnih odnosa te pooštavanje odnosa feudalca prema kmetovima u zemljama ugarske krune od početka 16. stoljeća. Prikazujući odnos feudalca i kmeta, autor Slavoljub Vrbančić polazi od načela da su svi ljudi jednaki te na temelju Božjeg zakona i prirodnog prava traži oslobođanje kmetova. Autor se izjašnjava protiv otkupa feudalnih obveza, neovisno o tome bi li se kmetovi sami otkupili ili bi naknadu feudalcu platila država, jer misli da bi u tom slučaju država putem poreza teret otkupa prebacila na one koji su ionako već kažnjeni feudalnim odnosima (tj. kmetove, V. Š.), ali i na one koji su se već otkupili od feudalnih odnosa. Vrbančić je nastojao dokazati da se tlaka oduvijek vezala za zemlju, a ne za

¹⁰ Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK), Zagreb, Zbirka rijetkih knjiga i rukopisa (Rijetkosti), Zbirka letaka, Ban Jelačić, R VIIIa B-2/1848. Jelačićevo otvoreno bansko pismo objavio je Jaroslav ŠIDAK, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest I. (Historijska čitanka I.)*, Zagreb, 1952., 206.-209.

¹¹ *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske* (NDHS), 74./15. 7. 1848. i 75./18. 7. 1848., pretiskano u Jaroslav ŠIDAK, *Historijska čitanka I.*, 210.-228. i u HRVATSKI DRŽAVNI SABOR 1848., sv. 1., prir. Iskra Iveljić, Josip Kolanović, Nikša Stančić, ur. Josip Kolanović, Zagreb, 2001., 515.-528.

¹² Usp. *Zapisnik sabora trojedne kraljevine Dalmatinske, Hèrvatske i Slavonske 5. i slèdećih mēseca lipnja i sērpnja danah godine 1848. dèržanog (Zapisnik)*, Zagreb, 1848., čl. XXVII. – O ukinutju urbara i urbarskih službah; čl. XXVIII. – O dèrvarenju, paši i žirovini, str. 19.-20. Članci su tiskani i kao posebna tiskovina, Hrvatski državni arhiv (HDA), Zbirka stampata, 131/78. Usp. također Jaroslav ŠIDAK, "Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848." (Seljačko pitanje), u: ISTI, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb, 1979., 145.-174., osobito 161.-166.

pojedina, kako se pogrešno tvrdi. Zemlja, koju u njemu suvremeno doba svojataju gospoda, ima vrijednost, jer su je stoljećima obrađivali seljaci. Uspoređujući stalno i vječno pravo na zemljište koje netko obrađuje vlastitim radom s pravom onih koji se nazivaju gospodom, Vrbančić prednost daje onima koji obrađuju zemlju i tvrdi da nigdje u zakonu ne stoji da je "gospodin zemaljski, ili bolje reći kotarski" vlasnik kmetske zemlje i zato pokušava dokazati da se otkup tlake ne može temeljiti ni na kakvom pravu kodificiranom zakonom.¹³

O autorstvu ovoga članka zaključujem na temelju toga što je Slavoljub Vrbančić bio jedan od trojice saborskih poslanika koji su glasovali protiv odluke Hrvatskog sabora od 7. srpnja 1848. o oslobođanju kmetova i ukidanju urbarijalnih podavanja, ali uz odštetu feudalcima.¹⁴ Vrbančić je pritom otišao najdalje, jer je zatražio da i sve izvanselišne zemlje pripadnu seljacima. Uz njegov je prijedlog u ublaženijem obliku pristao jedino Antun Rubido. Svoja je stajališta izrečena u Saboru Vrbančić obrazložio u spomenutom članku u listu koji je uređivao. Međutim, u tom je članku dosljedno zastupao ideju o nepovredivosti privatnog vlasništva i primijenivši ga na alodijalnu zemlju zapravo je suzio vlastiti prijedlog o podjeli izvanselišne zemlje, izjasnivši se za mogućnost otkupa vlastelinske alodijalne zemlje od seljaka koji su je držali u zakupu. Time je dokazao da nije ni pomišljao na eksproprijaciju alodijala bez naknade feudalcima.¹⁵

Slavenski Jug, koji je izlazio od kolovoza 1848. do veljače 1850., prihvaćao je odluku Hrvatskog sabora o isplaćivanju naknade plemićima i izražavao je mišljenje da plemstvu pripada pravo na naknadu za izgubljena kmetska podavanja, i to zbog političkih obzira, a ne zbog načela pravednosti. Ferdinand Žerjavić mislio je da Hrvatska iz vlastitih financijskih izvora bez mađarske pomoći može obeštetiti hrvatsko plemstvo.¹⁶

Seljačko pitanje dobilo je nešto više prostora u ovome listu tijekom studenoga 1848., nakon krvavog sukoba između vojske i seljaka u Granešini, pokraj Zagreba, koji su odbijali davati gornicu, tj. vinsku desetinu. Anonimni autor ustvrdio je da seljaci odbijaju davati gornicu zbog neznanja i slabe informiranosti. Taj je autor čak opravdao uporabu nasilnih sredstava pri prisilnoj naplati pravednih podavanja bivšim feudalnim gospodarima koja nisu ukinuta, ali samo ako nadležni organi procijene da uporaba nasilnih metoda neće ugroziti mir i sigurnost. Žerjavić je prihvatio tumačenje seljaka da je vinska desetina poput crkvene desetine ukinuta zajedno s urbarijalnim podavanjima i preporučio je da se ona ne ubire dok Hrvatski sabor ne

¹³ "Što su to donošenja urbarialska, i kako imaju prestati?", *Saborske novine* (SN), 13./10. 7. 1848. i 14./18. 7. 1848. U br. 14. ovoga lista objavljene su i saborske odluke o ukidanju urbarskih odnosa i podavanja, o reguliranju prava na drvarenje i ispašu stoke te o žirovini.

¹⁴ Usp. Jaroslav ŠIDAK, Seljačko pitanje, 161.-166.; *Zapisnik*, XXVII.-XXVIII., 19.-20. U spomenutom članku Šidak uspoređuje radikalnije zahtjeve iznesene tijekom saborske rasprave o urbarijalnom pitanju s radikalnijim prijedlozima za rješenje seljačkog pitanja u drugim zemljama Habsburške Monarhije, a ocjenu Vase Bogdanova o hrvatskim demokratima kao nositeljima "najradikalnije seljačke politike" u Habsburškoj Monarhiji ocjenjuje pretjeranom. Najradikalnije zahtjeve u pogledu ukidanja urbarijalnih odnosa u Habsburškoj Monarhiji formulirao je Mihály Táncsics, pripadnik najradikalnije ljevice u mađarskoj revoluciji. On je tražio da se alodijal podijeli seljacima, odnosno to je bio zahtjev za provođenjem agrarne reforme, što je izrazito demokratsko stajalište. Usp. J. ŠIDAK, Seljačko pitanje, 165.

¹⁵ Jaroslav ŠIDAK, Seljačko pitanje, 164., 166.

¹⁶ F. Žerjavić, "Rieč u vrieme", *Slavenski Jug* (SJ), 9./25. 8. 1848.; F. Žerjavić, SJ, 49./26. 11. 1848.

doneše konačnu odluku o tome.¹⁷ Urednik *Slavenskog Juga*, Dragutin (Dragojlo) Kušlan, u nekoliko članaka u *Prijatelju puka*¹⁸, tjednom prilogu *Slavenskog Juga*, opisivao je genezu feudalizma i zagovarao je zaključke Hrvatskog sabora o ukidanju urbarijalnih odnosa uz naknadu plemstvu. Kušlan je odlučno osuđivao seljačke bune i odbijanje seljaka da za plaću obrađuju zemlju svojih bivših feudalnih gospodara i jednako kao *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske* upozorio seljake da im u tom slučaju prijeti glad. Iz ovoga je lista prenio članak o spomenutim sukobima u Granešini, a u bilješci se složio sa stajalištem izrečenim u tom članku da zemljovlasnik ima pravo ubirati gornicu i druge vrste zakupnine i sankcionirati seljake koji je ne plaćaju, ali osudio je uporabu vojne sile.¹⁹

Premda su seljački nemiri iduće godine bili manje učestali, ipak ih je bilo. U nekoliko članaka u listu *Südslawische Zeitung* tematiziraju se seljački nemiri tijekom 1849. i 1850. godine. Nepoznati autori ili netko od članova uredništva osuđuju uporabu sile protiv seljaka u Sesvetama i Kraljevcu te protiv pobunjenih seljaka u Hrvatskom zagorju, koji su uzurpirali neka prava u šumama koje pripadaju zagrebačkom Kapitolu, odnosno koji su odbili plaćati gornicu bivšim feudalnim gospodarima. Uzrok takva ponašanja seljaka krug oko ovoga lista vidi u tome što seljaci ne poznaju dobro zakonske članke o ukidanju tlake i nekih drugih podavanja te o reguliranju ostalih urbarijalnih podavanja ili su ih pogrešno protumačili zbog različitog spleta okolnosti, a moguće rješenje prijedora vide u boljem informiranju seljaka. Pozivajući se na odluke Hrvatskog sabora iz 1848. kojima su, sukladno tadašnjim okolnostima, ukinuti urbarijalni odnosi i regulirana neka od najvažnijih urbarijalnih podavanja, autori nastoje upozoriti na neopravdanost seljačkih postupaka, ali istovremeno osuđuju uporabu sile protiv seljaka. Nepoznati autor iz Varaždina čak tvrdi da je batinanje seljaka obeščasćivanje čovječanstva i sramota kršćanstva i ironizira proglašenju jednakost pred zakonom, koja se očituje u tome da se plemstvo nikada ne kažnjava batinanjem. Taj se autor izriječno založio za stvarno provođenje jednakosti pred zakonom i ukidanje batinanja, a čini se da su njegovo mišljenje dijelili i ostali autori koji su u ovome listu pisali o urbarijalnom pitanju, premda ga nisu tako jasno formulirali.²⁰

Osim u već spomenutim člancima, urbarijalno se pitanje spominje u još nekoliko članaka u *Novinama dalmatinsko-hèrvatsko-slavonskim*, od kojih ovdje navodim samo najvažniji. Potaknut zaključkom Ugarskog sabora o ukidanju urbarijalnih podavanja, ali i previranjima na hrvatskom selu, urednik spomenuta lista Bogoslav Šulek analizirao je agrarno pitanje i moguće posljedice ukidanja većeg dijela kmetskih obveza prema bivšem feudalnom gospodaru. Šulek apelira na svećenstvo u Hrvatskoj da smirujuće djeluje na obje strane involvirane u agrarno pitanje. Šulek analizira razloge zbog kojih su plemstvo i seljaštvo u Hrvatskoj podložni mađarskoj propagandi i pozivu na pobunu. Plemstvo bi moglo biti sklono izazivanju nemira

¹⁷ "Iz Zagreba 28. stud." [trebalo bi stajati 18. stud., V. Š.], *SJ*, 46./19. 11. 1848.; F. Žerjavić, *SJ*, 49./26. 11. 1848.

¹⁸ Usp. T. MARKUS, *Slavenski Jug*, 167.-169. i J. ŠIDAK, *Seljačko pitanje*, 167.-169.

¹⁹ "Prijatelj puka svomu narodu", *Prijatelj puka* (PP), 1./9. 8. 1848.; "Kako je nastalo podaničstvo", PP, 9.-10./11. 10. 1848.; "Seoski razgovori od Ivana Vardiana", PP, 14./15. 11. 1848.; NDHS, 36./18. 4. 1848.; PP, 2./16. 8. 1848.; B. "Naša budućnost", NDHS, 130./24. 11. 1848.; PP, 15./29. 11. 1848.

²⁰ "Agram", *Südslawische Zeitung* (SZ), 214./5. 12. 1849.; "Agram", SZ, 69./23. 3. 1850.; "Agram", SZ, 74./30. 3. 1850.; J., "Warasdin, 12. Mai", SZ, 111./15. 5. 1850.

zbog gubitka monopola na političku vlast, ali i zbog ukidanja urbarijalnih podavanja. Budući da je reformski orijentirana mađarska oporba, koja je revolucijom došla na vlast, uglavnom građanskoga podrijetla ili je pripadala nižem plemstvu, ona traži oslonac u puku i spremna je na ustupke seljaštvu na štetu plemstva. Izrazivši žaljenje što su se u Hrvatskoj morali prihvatiti zaključci Ugarskog sabora, Šulek naglašava da je to bio jedini način za očuvanje mira i kakve takve sloge u društvu. Plemstvo nastoji umiriti time što država jamči za otkup seljačkih podavanja i očekivanim skorim osnivanjem hrvatske vlade, koja će voditi računa o napretku Hrvatske, što će donijeti koristi i plemićima. Seljaci su, prema njegovu mišljenju, posebno podložni agitaciji Mađara i njihovih hrvatskih pomagača – mađarona – zbog neobrazovanosti, a trebalo bi raspršiti njihov strah od osnivanja narodne straže i uvjeriti ih da to ne znači uvođenje opće vojne obveze niti pripremanje stanovnika gradova za napad na sela.²¹ Osim već spomenutih izvješća o saborskoj raspravi o rješenju urbarijalnog pitanja, u ovome listu tijekom 1848. više nisu objavljivani važniji članci o mogućnostima rješavanja urbarijalnog pitanja u Hrvatskoj.

I uredništvo lista *Agramer Zeitung* očito je podržavalo ideju o ukidanju urbarijalnih odnosa uz naknadu vlastelinima. Jedan od aktivnih suradnika ovoga lista, Donat Tomić Treščenski, i sam pripadnik plemstva, založio se za rješenje urbarijalnog pitanja podjelom selišne zemlje seljacima koji su je obrađivali, ali uz isplatu odštete vlasteli. U takvom rješenju autor je vidio perspektivu za opći gospodarski i kulturni razvoj hrvatskoga društva. U ovome je listu objavljen i proglas Zagrebačke županije (u kojoj su tada na vlasti bili mađaroni) o ukidanju urbarijalnih odnosa, u kojem se tvrdilo da ukidanje kmetstva hrvatski seljaci mogu zahvaliti jedino Mađarima.²² I taj proglas svjedoči o vrlo turbulentnoj i složenoj političkoj situaciji u Hrvatskoj u proljeće 1848. godine.

Na temelju tih napisa o tada aktualnom urbarijalnom pitanju u Hrvatskoj, čini se utemeljenim zaključak da su uredništva *Slavenskog Juga*, *Novina dalmatinsko-hrvatsko-slavonskih* i *Agramer Zeitung*a prihvaćala odluke Hrvatskog sabora o urbarijalnom pitanju.

Međutim, premda su urbarijalni odnosi u Hrvatskoj formalno-pravno gledano ukinuti odlukom Ugarskog sabora, koju su potvrdili Jelačić u otvorenom banskom pismu od 25. travnja i Hrvatski sabor 7. srpnja 1848. u zakonskim člancima XXVII. i XXVIII., provođenje tih odluka bilo je vrlo složen i relativno dugotrajan proces skopčan s brojnim teškoćama. Polazeći od odluka Hrvatskog sabora i Austrijskog parlamenta o ukidanju urbarijalnih odnosa kao zakonskog temelja, Bogoslav Šulek, od sredine 1849. urednik *Slavenskog Juga*, u ovome je listu ustvrdio da oslobođanjem od feudalnih podavanja seljacima nije učinjeno nikakvo dobročinstvo, nego im je vraćeno njihovo prirodno pravo, koje im je dugo bilo uskraćeno. Logičan nastavak ove teze jest tvrdnja da plemstvu, doduše, pripada naknada za povlastice koje je uživalo i koje su ozakonjene pozitivnim pravom, a 1848. su ukinute, ali samo zbog političkih obzira. Kao faktore koji ometaju isplatu naknade plemstvu Šulek je navodio financijske probleme države pogoršane nedavnim ratom te bijedu seljaštva zbog rata i njihova prijašnjeg iskorištavanja od feudalaca. Kao privremeno rješenje predlo-

²¹ B. Šulek, "Molba na gospodu duhovnike", *NDHS*, 28./30. 3. 1848.

²² Donat Tomić Treščenski, "Betrachtungen über die Urbarialablösungsart", *Agramer Zeitung* (AZ), 36./8. 4. 1848., 37./11. 4. 1848., 38./13. 4. 1848.; AZ, 39./15. 4. 1848.

žio je izdavanje obveznica plemićima, koje bi služile kao regularno sredstvo plaćanja. Odbacio je tvrdnje da će plemstvo u Hrvatskoj propasti kad potroši naknadu, jer neće imati financijskih sredstava za plaćanje radne snage, te je domaćem plemstvu preporučio racionalnu organizaciju imanja i proizvodnju na tržišnim temeljima. Primjer plemstva po njegovu će mišljenju slijediti i seljaci, što će donijeti ekonomski napredak cijeloj zemlji.²³ U drugome članku Šulek je negativno ocijenio kraljev patent o urbarijalnoj naknadi u Hrvatskoj od 7. srpnja 1849.²⁴ zbog zadiranja u hrvatsku samoupravu, a ne zbog njegove neprovedivosti ili nekih drugih ekonomskih razloga. Po argumentaciji iznesenoj i u drugim člancima u ovome listu vidljivo je da je ovaj patent negativno ocijenjen ponajprije stoga što je protumačen kao kršenje hrvatske autonomije.²⁵ Iz navedenoga je vidljivo da je krug oko ovoga lista pitanje naknade plemstvu za izgubljena kmetska podavanja shvaćao kao ekonomsko, ali i kao političko pitanje.

Na sličan je način toj problematici pristupilo i uredništvo *Jugoslavenskih novina* (izlazile su od travnja do prosinca 1850. godine), komentirajući carski patent o isplati naknade plemićima. Patent predviđa da će jednu trećinu naknade plaćati bivši kmetovi, ali ne direktno vlastelinu, nego u državnu blagajnu u nekoliko obroka, jednu trećinu će plaćati krunovina, a jednu trećinu država u državnim obveznicama. Naknada će se početi isplaćivati u krunovinama u kojima je tlaka popisana i točno određena naknada za nju, a najavljuje se da će se i u Hrvatskoj uskoro popisati tlaka i utvrditi iznos naknade.²⁶ Uredništvo *Jugoslavenskih novina* izrazilo je nezadovoljstvo ovim patentom, jer bi prema njegovu mišljenju o rješenju tog problema odluku trebao donijeti Austrijski parlament i jer će se na taj način povećati ionako ogroman državni dug i smanjiti vrijednost drugim državnim papirima.²⁷ Uredništvo lista *Südslawische Zeitung* objavilo je anonimni članak u kojem se iznose glavna obilježja spomenutoga patenta bez važnijih komentara. Na kraju članka nepoznati autor izražava nadu da će država pokazati suosjećanje prema bivšim kmetovima, koji moraju snositi veliki dio tereta zemljišnog obeštećenja te da će im pomoći osnivanjem hipotekarnih banaka. Naime, jedino bi tako, prema autorovu mišljenju, seljaci uskoro, a ne tek njihovi unuci, mogli početi uživati u prednostima zemljišnog rasterećenja.²⁸

²³ Ekonomski razvoj u Hrvatskoj u razdoblju koje je neposredno slijedilo nije potvrdio Šulekov optimizam. Nekoliko godina kasnije u izvještaju hrvatske Trgovačke i obrtničke komore Ministarstvu trgovine, obrta i javnih radova o stanju poljoprivrede, obrta, trgovine i prometa u Hrvatskoj Imbro Ignjatijevć Tkalac opisao je loše stanje u hrvatskoj poljoprivredi 50-ih godina 19. st. Ustvrdio je da je u posljednjih desetak godina poljoprivredna proizvodnja u Hrvatskoj nazadovala i u kvalitativnom i u kvantitativnom pogledu jer su i veleposjedi i mala seljačka gazdinstva loše organizirani. Usp. Vladimir STI-PETIĆ, "Ekonomski pogledi Imbre Ignjatijevića Tkalca", u: Imbro IGNJATIJEVIĆ TKALAC, *Hrvatsko gospodarstvo polovicom XIX. stoljeća. Izvještaji carsko-kraljevskom ministarstvu u Beču (Hrvatsko gospodarstvo / Ekonomski pogledi I. I. Tkalca)*, priredila i prevela s njemačkog Mira Kolar, Zagreb, 2004., 23.-36., osobito 30., 32.

²⁴ Patent na njemačkom i hrvatskom jeziku, Hrvatski državni arhiv, Banska pisma, kut. CLV., 398./1849.

²⁵ B. Š., "Urbarska naknada", *SJ*, 32./8. 2. 1850.; B. Š., članak bez naslova, *SJ*, 91./17. 7. 1849.; 96./23. 7. 1849.; "Patent od 7. srpnja t. g. iz gledišta državlanskog prava", *SJ*, 97./24. 7. 1849.

²⁶ Proces zemljišnog rasterećenja u Hrvatskoj detaljno analizira Mirjana GROSS, *Počeci*, 155.-227.

²⁷ "Urbarska naknada", *Jugoslavenske novine (JN)*, 167./25. 10. 1850.

²⁸ Članak bez naslova u *SZ*, 246./25. 10. 1850.

Sukladno svojoj novoj političkoj orijentaciji pružanju podrške politici austrijske vlade,²⁹ novine *Agramer Zeitung* i *Narodne Novine* podržale su vladarev patent o urbarijalnoj naknadi u Hrvatskoj iz srpnja 1849. Za razliku od uredništva spomenutoga lista na njemačkom jeziku, koje je patent objavilo bez komentara, uredništvo *Narodnih Novina* u anonimno objavljenom članku oslobođenje seljaštva od urbarskih podavanja ocijenilo je jednim od najvažnijih dostignuća revolucionarne 1848. godine i pohvalilo je kraljev patent od 7. srpnja 1849. kojim se seljaštvu jamči ukinuto kmetstvo, a plemstvu odšteta. Odbacuju se kao neosnovane optužbe zagrebačkih oporbenih listova da austrijska vlada želi pridobiti plemstvo u Hrvatskoj radi lakše germanizacije i da je to kršenje hrvatske autonomije, jer bi odluku o isplati naknade hrvatskom plemstvu trebao donijeti Hrvatski sabor. Anonimni autor u *Narodnim Novinama* u ovome patentu ne vidi nikakvo ugrožavanje hrvatske autonomije, jer je neizvjesno kad će se sastati Hrvatski sabor, novaca za isplatu naknade plemstvu Hrvatska ionako nema, a autonomiju Hrvatske vidi zajamčenu Oktroiranim ustavom.³⁰

Premda je *Südslawische Zeitung* (izlazio je od siječnja 1849. do početka 1852. godine) mnogo više pisao o gospodarskoj problematiki nego ostali zagrebački listovi, nije se detaljnije bavio pitanjem odštete plemićima za izgubljena kmetstva podavanja. Osim u već spomenutom članku, to se pitanje razmatralo u samo nekoliko članaka. Anonimni autor, dobar poznavatelj problematike pravnog ali i praktičnog aspekta provođenja zemljišnog rasterećenja, u nekoliko je članaka opisao i kao pravno neutemeljena odbacio nastojanja bivših zemljišnih gospodara da na razne načine, često protupravne, steknu što veću korist u procesu zemljišnog rasterećenja. Ustvrdio je da na temelju odluka Hrvatskog sabora iz 1848. te Ugarskog i Austrijskog parlamenta, kojima su ukinuti svi dotadašnji gospodarsko-pravni odnosi između vlastelina i kmeta uz obećanje da će vlastelini dobiti naknadu za izgubljena kmetstva podavanja, bivšim feudalnim gospodarima pripada pravo samo na naknadu za izgubljena podavanja i ništa povrh toga.³¹ Vjerojatno je razlog takvu tretiranju pitanja zemljišnog rasterećenja to što je krug oko ovoga lista prihvaćao odluku Hrvatskog sabora o isplati odštete plemićima, koja se tada još ionako nije provodila, pa nije držao potrebnim temeljitije se baviti tim pitanjem, nego je više pisao o drugim gospodarskim problemima.

III. Prijedlozi kruga oko zagrebačkih listova za osuvremenjivanje hrvatskoga gospodarstva i izgradnju modernoga kapitalističkoga gospodarskoga sustava u Hrvatskoj (1848.-1852.)

Uredništva *Novina dalmatinsko-hèrvatsko-slavonskih* i *Agramer Zeitung* nisu se ozbiljnije bavila gospodarskom problematikom, ograničila su se tek na dosta opće-

²⁹ Do ranog proljeća 1849. sve zagrebačke listove, a oni su tema ovoga rada, karakterizira liberalna politička orijentacija i kritički, oporbeni odnos prema politici austrijske vlade. Tada zbog promijenjenih političkih okolnosti u Monarhiji dolazi do raslojavanja na zagrebačkoj/hrvatskoj medijskoj sceni, pa *Südslawische Zeitung* i *Slavenski Jug*, a nakon njegove zabrane *Jugoslavenske novine* zadržavaju oporbeni odnos prema austrijskoj vladi, a *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske* i *Agramer Zeitung* napuštaju oporbeno stajalište i postupno počinju podržavati politiku austrijske vlade. Od 1. srpnja 1849. Gajevе *Novine* postaju službenim glasilom austrijske vlade u Hrvatskoj i mijenjaju ime u *Narodne Novine*. U isto vrijeme i *Agramer Zeitung* čvrsto brani politiku austrijske vlade u Hrvatskoj.

³⁰ AZ, 91./16. 7. 1849.; NN, 95./20. 7. 1849.

³¹ P. Z., "Ueber die grundherrlichen Rechtsverhältnisse. I. – III.," SZ, 180.-182./7. 8. - 9. 8. 1851.

nite teze i vrlo su rijetko objavljivala članke o ponekim konkretnim gospodarskim pitanjima, zadržavši se pri tom na razini informacije bez većih vlastitih komentara. Analizirajući razloge koji govore u prilog užem povezivanju hrvatskih zemalja s austrijskim dijelom Habsburške Monarhije, koji je tada već donekle upoznao ustavno uređenje, premda je ustav iz travnja 1848.³² bio vrlo kratko na snazi, Bogoslav Šulek naveo je i gospodarske razloge. Prema njegovu mišljenju uže povezivanje s austrijskim dijelom Monarhije Hrvatskoj bi osim političkih sloboda i učvršćenja autonomije donijelo i materijalne koristi, pridonijelo bi unapređenju trgovine i obrta u Hrvatskoj te povećanju bogatstva. Svoje vrlo općenite tvrdnje Šulek je donekle konkretizirao u drugome članku, ustvrdivši da će Hrvatska moći koristiti bečke zavode, čime podrazumijeva financijske izvore, zatim pridonijeti sprječavanju austrijskog bankrota (financijske teškoće države u svakodnevnom su se životu osjetile između ostaloga i u poplavi papirnog novca male vrijednosti, V. Š.), Hrvatska će moći graditi prometnice, razvijati trgovinu, obrte i prosvjetu.³³ U sličnom kontekstu, razmatrajući buduće hrvatsko-mađarske odnose, Donat Tomić u listu *Agramer Zeitung* izrazio je mišljenje da Hrvatska i Slavonija prema svojim ekonomskim prihodima mogu biti potpuno nezavisne od Ugarske.³⁴ Ova prilično bombastična teza, koja nije sasvim odgovarala tadašnjoj stvarnoj ekonomskoj snazi Hrvatske, ponajprije je trebala poslužiti jačanju pregovaračkoga položaja Hrvatske u očekivanim pregovorima s mađarskom stranom o pitanju budućih međusobnih odnosa. Tu je funkciju ova teza trebala ispuniti na dvije razine, na unutarnjopolitičkoj razini mobiliziranja hrvatske javnosti, ali i na vanjskopolitičkoj razini, jačanja položaja hrvatske politike u budućim pregovorima s Mađarima.

U spomenutom članku Šulek povezuje politički i ekonomski napredak s prosvjećivanjem naroda, koje je preduvjet za napredak na svim društvenim područjima. To je bio politički i kulturni *credo* iliraca i ekonomskih mislilaca toga razdoblja, a neprestano se provlačio između redaka i u listovima koji su tema ovoga rada. Teritorijalno ujedinjenje i ostvarenje nacionalne slobode uz prosvjećivanje naroda krug oko tih listova držao je preduvjetom za brzi gospodarski razvoj. Te teze iznio je i Dragutin Seljan u svojoj knjizi *Zemljopis pokrajina Ilirskih*³⁵, tiskanoj u Gajevoj tiskari

³² Pod pritiskom revolucionarnih nemira sredinom ožujka 1848. Ferdinand I. (V.) najavio je donošenje ustava, ali on je bio kratko vrijeme na snazi. Austrijski oktroirani ustav, tzv. Pillersdorfov ustav, od 25. travnja 1848. proglasio je jednakost svih državljana pred zakonom te ravnopravnost i "pravu slobodu" svih nacija Carevine. U tom se ustavu prvi put sjedinju zapadne zemlje Carevine (u koje su bile uključene i Dalmacija i "Ilirija", tj. slovenske zemlje s Istrom i Kvarnerskim otocima) pod nazivom Austrija, pa se u tom kontekstu može interpretirati kao prvi nagovještaj budućeg dualističkog uređenja Habsburške Monarhije. Usp. E. BERNATZIK, *Die österreichischen Verfassungsgesetze*, Studienausgabe, *Österreichische Gesetze*, III., Leipzig, 1906., 73.-81., citirano prema M. GROSS, *Počeci*, 13. Taj se ustav nije odnosio na Ugarsku, jer je Ugarski sabor nakon izbijanja revolucije donio niz ustavnih zakona, poznatih pod nazivom Travanjski zakoni, kojima je Ugarska (Mađarska) definirana kao ustavna monarhija s vladom odgovornom parlamentu, koja je, između ostaloga, imala resore za vojsku, financije i vanjsku politiku, ozakonjene su brojne liberalne reforme, uvedene političke i građanske slobode, ali ne i ravnopravnost naroda. Usp. *Zakonski članci Ugarskog' državnog sabora godine 1847/8.*, Zagreb, 1860.

³³ B. Šulek, "Poručanstva naše slobode", *NDHS*, 59./10. 6. 1848.; B. Šulek, "Naš savez s austrijskom monarkijom", *NDHS*, 61./15. 6. 1848.

³⁴ Donat Tomić, "Ueber die Lebensfrage der Königreiche Kroatien und Slawonien", *AZ*, 67./20. 6. 1848.

³⁵ *Zemljopis pokrajina Ilirskih*, iliti *Ogledalo zemlje na kojoj pribiva narod Ilirskoslavjanski sa opisivanjem berdah, potokah, gradovah i znatnih mestah, polag sadanjeg stališta, s kratkim dogopisnim dodatkom i priloženim krajobrazom iliti mapom*, Zagreb, 1843.

1843. Vladimir Stipetić ocijenio je tu knjigu izrazom sveobuhvatne ideologije ilirizma i utvrdio je podudarnost između Seljanovih teza i teza Friedricha Liszta, najvećeg zagovornika ekonomskog nacionalizma u 19. stoljeću.³⁶ Spomenuta sličnost teza govori u prilog zaključku da je barem dio iliraca i suradnika ovih listova poznavao Seljanovo djelo, a preko njega i ideje vodećih ekonomskih mislilaca onoga vremena. U spomenutim izvještajima Trgovačke i obrtničke komore u svojstvu njezina tajnika, Imbro Tkalac donekle je modificirao ta stajališta i kao preduvjete za gospodarski napredak Hrvatske istaknuo je “širi teritorijalni prostor i potpunu sigurnost imovinskog stanja”. Širi teritorijalni prostor mogao se ostvariti na dva načina: teritorijalnim ujedinjenjem hrvatskih zemalja te povećanjem izvoza i izlaskom na strana tržišta. Tim je preduvjetima dodao još jedan, jednako važan – obrazovanje seljaka. Prema njegovu mišljenju, pučke bi škole trebale svakome seljaku dati potrebne temelje za ekonomičnije i modernije poljoprivredno gospodarenje, a zalagao se i za osnivanje poljoprivredne škole³⁷, koja je započela raditi 1860. u Križevcima.

Vratimo se konkretnim gospodarskim pitanjima o kojima su pisali zagrebački listovi.

U *Slavenskom Jugu* objavljeno je i nekoliko kraćih članaka u kojima se prikazuje trgovačka bilanca luka Hrvatskog primorja tijekom 1847.-48. godine, stanje u pomorstvu Hrvatske i Austrije, a povremeno su objavljivane cijene žita u Zagrebu i Sisku te izvješća Financijskog odsjeka Banskoga vijeća o zemaljskim financijama. U ovim se člancima uglavnom iznosi činjenično stanje, bez znatnijih komentara autora, zbog toga ih ovdje samo ukratko navodim.³⁸ Objavljen je i zanimljiv članak o potrebi unaprjeđenja šumarstva u Vojnoj krajini, o čemu će se govoriti kasnije.³⁹

Andrija Torkvat Brlić u *Jugoslavenskim* je *novinama* istaknuo važnost gospodarstva u životu svakog društva i države. Jednake zasluge za domovinu, prema njegovu mišljenju, imaju oni koji je brane oružjem, kao i oni koji poučavaju druge, pišu znanstvena i književna djela, obrađuju polja ili se bave nekom drugom gospodarskom djelatnošću. Zbog toga se svi članovi društva trebaju svaki na sebi primjereni način angažirati oko uzdizanja materijalne i duhovne kulture: “Primajmo se dakle gospodarstva podupiranjem društva (autor misli na Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo⁴⁰, V. Š.), podizanjem školah, izdavanjem vrédnih u tom obziru dèlah; budi-mo pomnivi, zahtèvajmo od popečiteljstva da i prema nama dužnost svoju izpuni.” Drugi anonimni autor također je upozorio na važnost dobroga gospodarstva i pozvao na aktivno uključivanje u rad Gospodarskog društva.⁴¹

³⁶ Usp. Vladimir STIPETIĆ, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 653.-662.

³⁷ I. I. TKALAC, *Hrvatsko gospodarstvo*, 27., 29., 55.

³⁸ “U Zagrebu“, *SJ*, 93./19. 7. 1849.; „O pomorstvu i tèrgovačkom brodarenju“, *SJ*, 106./3. 8. 1849.; „I. O stanju austrijskog i hèrvatskog tèrg. brodarenja“, *SJ*, 192./16. 11. 1849.; „II. O upravljanju tèrgovačkog morskog brodarenja (Schiffahrtverwaltung.)“, *SJ*, 195./20. 11. 1849.; „Cèna žitka“, *SJ*, 173./24. 10. 1849.; “Izviestje. O stanju dèržavne peneznice na koncu Kolovoza 1848.“, *SJ*, 21./22. 9. 1848.

³⁹ I.:I, “Nèšto o šumarstvu u krajini“, *SJ*, 8./10. 1. 1850.

⁴⁰ O Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu usp. Leopold KOBŠA, “Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo“, *Gospodarski list*, 1-2./26. 1. 1992., 57.-62.; Goran ARČABIĆ, “Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u vrijeme preporoda (1841.-1848.)“, *Povijesni prilozi*, 25., Zagreb, 2003., 309.-328.

⁴¹ A. T. B.; “Važnost gospodarstva u Jugoslavenstvu“, *JN*, 61./20. 6. 1850., *JN*, 62./21. 6. 1850.; uvodnik, *JN*, 113./23. 8. 1850. Citat je iz *JN*, 62./21. 6. 1850.

Uredništva *Jugoslavenskih novina* i *Südslawische Zeitung*a pratila su rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva, donoseći izvještaje o njegovu radu, a list na njemačkom jeziku takvu je praksu nastavio prateći rad Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu.⁴² Nepoznati autor u navedenom listu na njemačkom jeziku razmatrao je kako bi se u Hrvatskoj moglo unaprijediti poljoprivredu djelovanjem poljoprivrednog/gospodarskog društva. Svaka zemlja treba razvijati vlastite poljoprivredne potencijale na originalan način, uzgajajući one poljoprivredne kulture koje u toj zemlji uspijevaju. Zbog toga autor predlaže osnivanje komisije sastavljene od najboljih stručnjaka u Hrvatskoj koja će rukovoditi kupnjom zemljišta različite kvalitete u svim okruzima u Hrvatskoj i na njima organizirati eksperimentalnu proizvodnju različitih poljoprivrednih i voćarskih kultura, odnosno provoditi pokuse u uzgoju stoke. Na taj bi se način moglo usavršiti poljoprivrednu proizvodnju, a možda i uzgojiti neku kulturu koja bi imala vrijednost u europskim razmjerima, a to bi prema njegovu mišljenju trebali biti glavni ciljevi djelovanja gospodarskih društava.⁴³ Takvu je djelatnost u sklopu svojih financijskih i organizacijsko-provedbenih mogućnosti provodilo Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo.⁴⁴ Ti članci upućuju na zaključak da barem dio hrvatske javnosti nije bio zadovoljan aktivnostima Društva i da je očekivao veće angažiranje.

Oba su lista donosila upute za uzgoj i čuvanje pojedinih poljoprivrednih kultura, primjerice krumpira,⁴⁵ koji su sredinom 19. stoljeća državne vlasti u Monarhiji i gospodarska društva preporučivala kao kulturu koja relativno dobro uspijeva i koja može zamijeniti pojedine vrste žitarica u ljudskoj prehrani. Uzgoj krumpira kao alternativne kulture, koja može zamijeniti žitarice u slučaju njihove nestašice ili visokih cijena, preporučio je i Josip Šipuš u knjizi *Temelj žitne trgovine*.⁴⁶ Imbro Tka-

⁴² O radu Trgovačke i obrtničke komore u Zagrebu usp. Mijo KREŠIĆ, *50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1852.-1902. (50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore)*, Zagreb, s. a.; Miroslava DESPOT, "Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma", *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, Zagreb, 1967., 27.-69.

⁴³ "Iz Zagreba", *JN*, 116./27. 8. 1850.; *JN*, 121./2. 9. 1850.; "Agram", *SZ*, 237./30. 10. 1851.; "Agram", *SZ*, 241./8. 11. 1851.; uvodnik, *SZ*, 137./17. 6. 1851.

⁴⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Carl Heinrich Meyer von Klinggräff, prvi tajnik zagrebačkog Gospodarskog društva u Zagrebu sredinom devetnaestog stoljeća (*Zakašnjeli memento*) (Carl von Klinggräff)", u: ISTA, *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek, 2001., 59.-78. osobito 63.-70.

⁴⁵ "Die Kartoffel", *SZ*, 230./14. 10. 1851. i A. S., "Die Kartoffel- oder Erdäpfel-Krankheit", *SZ*, 235./25. 10. 1851. Članci su objavljeni u novoosnovanoj rubrici Landwirtschaft und Industrie (Poljoprivreda i industrija), a uvrštanje ove rubrike u *Südslawische Zeitung* s jedne strane posredno svjedoči o pogoršanju uvjeta djelovanja tiska, ali, s druge strane, ponajprije je rezultat interesa uredništva ovoga lista za gospodarska pitanja i shvaćanja o njihovoj važnosti za napredak hrvatskoga društva.

⁴⁶ Puni naslov djela glasi: *Temelj žitne trgovine polag narave y dogacsajev, razborito po Joseff Sipus Horvatsanu Karlovacscome*, Vu Zagrebu. Pretiskano vu czes. kralyevsz. szlob. biskupsz. stamparii 1796. Pretiskano: Josip ŠIPUŠ, *Temelj žitne trgovine*, prev. Mijo Lončarić, prir. i obradio Ivan Erceg, Karlovac, 1993. u izdanju karlovačkog ogranka Matice hrvatske, i Josip ŠIPUŠ, *Temelj žitne trgovine*, prir. Mijo Lončarić i Vladimir Stipetić, Zagreb, 2004., u izdanju nakladničke kuće Dom i svijet i Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Analizirajući spomenuto Šipuševu djelo Vladimir Stipetić utvrđuje da je Šipuš svoje glavne teze o ekonomskim osnovama žitne trgovine preuzeo od Adama Smitha, premda ga nije navodio kao svoj izvor. Stipetić zaključuje da je Šipuš rani predstavnik klasične političke ekonomije u Hrvata, zagovornik laissez-fairea, slobodne trgovine i slobodnoga tržišta. Usp. Vladimir STIPETIĆ, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 608.-626. Kao zagovornik slobodne trgovine Šipuš je zacijelo utjecao i na autore koji su pisali u zagrebačkim liberalnim listovima, koji su predmet ovoga rada.

lac u spomenutom izvještaju hrvatske Trgovačko-obrtničke komore o stanju hrvatskoga gospodarstva početkom 50-ih godina 19. stoljeća spominje da se krumpir u Hrvatskoj uzgaja već četrdesetak godina, ali da je posljednjih godina zbog bolesti urod jako smanjen, što je izazvalo veliku nevolju za poljoprivredno stanovništvo u gorskim krajevima Hrvatske i porast cijene uvezenoga krumpira.⁴⁷ Njegove tvrdnje o smanjivanju uroda krumpira zbog bolesti potvrđuju navedeni članci u novinama *Südslawische Zeitung*.

Andrija Torkvat Brlić u jednome je članku detaljno opisao proizvodnju šampanjca u Francuskoj i dao upute vinarima u Hrvatskoj kako da proizvedu kvalitetne pjenušce, a u drugome je članku opisao strukturu i glavna načela na kojima se temelji gospodarstvo Velike Britanije i iznio vlastito viđenje budućnosti hrvatskoga gospodarstva te u čemu bi englesko gospodarstvo Hrvatskoj moglo biti uzor. U tom je kontekstu ponajprije istaknuo uporabu kvalitetnijih metoda obrade tla i uzgoja pojedinih kultura u poljoprivrednoj proizvodnji te razvoj proizvodnje stakla i željeza. Brlić se u tom članku izjasnio za ostvarivanje načela slobodne trgovine na razini svjetske trgovine, koje je propagirao britanski industrijalac Richard Cobden, a glavna je ideja bila da se na cijelom svijetu uvede ravnoteža u trgovini. Premda Brlić misli da je ta ideja neostvariva, zalaže se za realizaciju načela slobodne trgovine, jer misli da je ona sredstvo za ostvarenje buduće slobode svih naroda na svijetu, ako se ona ikada potpuno ostvari.⁴⁸

U novinama *Südslawische Zeitung* analizirali su se i problemi u trgovačkoj razmjeni pojedinih proizvoda, primjerice prikazan je sukob trgovaca krpama, koje su se rabile kao sirovina pri izradi papira i proizvođača papira zbog povišenja carina na izvoz krpa, a u tri je članka razmatran problem lihvarjenja žitaricama i posljedice takva načina trgovanja.⁴⁹ Prikazani su pojedini gospodarski pothvati u Hrvatskoj, od kojih se očekivalo da će donijeti korist i ulagačima i hrvatskom gospodarstvu, primjerice projekt izgradnje konjske željeznice od Karlovca do Rijeke te veliki projekt jednoga dioničkoga društva iz Trsta, koje je u Karlovcu u nekoliko faza namjeravalo izgraditi nekoliko tvornica prehrambene i prerađivačke industrije. To je društvo navedenim redoslijedom namjeravalo izgraditi mlin na Korani, tvornicu papira, uljaru i tvornicu kože.⁵⁰ U listu *Agramer Zeitung* objavljen je anonimni članak o stanju industrijskih pothvata u Hrvatskoj i izražena je nada da će takvih pothvata uskoro biti više. Različiti su autori izražavali žaljenje što nemaju češće prigodu pisati o sličnim pothvatima, jer ih u Hrvatskoj ima vrlo malo. Upozoravalo se na veliko, ali još uvijek relativno neistraženo i neiskorišteno prirodno bogatstvo Hrvatske koje joj pruža dobre potencijale za napredak poljoprivrede, industrije i trgovine. Hrvatska ima mnogo mineralnih i ljekovitih termalnih izvora, a to su dobri preduvjeti za razvoj zdravstvenoga turizma. Isticalo se da je glavni problem u razvoju Hrvatske nedostatak kapitala i poduzetničkog duha, koji bi stvaralački oplodili prirodna bogatstva Hrvat-

⁴⁷ I. I. TKALAC, *Hrvatsko gospodarstvo*, 60.

⁴⁸ "Champagnesko vino", *JN*, 109./17. 8. 1850.; "Iz Birminghama 14. kolov. (ulomak prijateljskog dopisa.)", *JN*, 117./28. 8. 1850.

⁴⁹ "Agram", *SZ*, 50./1. 3. 1851.; K., "Kornwucher", *SZ*, 240./6. 11. 1851., 243./13. 11. 1851., 244./15. 11. 1851.

⁵⁰ "Erwiederung auf den Vorschlag einer Pferdebahn von Karlstadt nach Fiume", *SZ*, prilog uz broj 265./30. 12. 1851.; B., "Karlstadt, 18. Oktober", *SZ*, 235./25. 10. 1851. Nisam pronašla podatke koji bi potvrdili da su te planirane investicije u Karlovcu doista i ostvarene.

ske, a prepreka u kreditnom financiranju poduzetničkih pothvata bile su i nesređene zemljišne knjige, pa se upozoravalo na to koja su glavna načela uređenja katastra te glavna obilježja dobro uređenih zemljišnih knjiga.⁵¹

U ovim i drugim člancima u navedenim novinama vidljivo je precjenjivanje prirodnih bogatstava Hrvatske kao čimbenika budućeg brzoga gospodarskoga razvoja Hrvatske. Takvo precjenjivanje provlači se u djelima hrvatskih ekonomskih mislilaca od novoga vijeka do duboko u 19. stoljeće, a može se naći i u iliraca. Prema ocjeni Vladimira Stipetića takve ocjene o hrvatskim gospodarskim potencijalima bile su doduše pretjerane, ali i progresivne i vrlo funkcionalne, jer su uspješno pridonijele mobilizaciji hrvatske nacionalne inteligencije i hrvatskog naroda u borbi za političku i ekonomsku nezavisnost.⁵²

U kontekstu isticanja prirodnih bogatstava Hrvatske treba posebno spomenuti dva pitanja o kojima su pisali stručnjaci u listu *Südslawische Zeitung*: o rudnom i šumskom bogatstvu Hrvatske. Prema napomeni uredništva istaknuti hrvatski stručnjak za rudarstvo, potpisan kao M., razmatrao je aktualno stanje i perspektive razvoja hrvatskoga rudarstva. Ustvrdio je da Hrvatska ima velike prirodne potencijale za razvoj rudarstva, ali da ta grana gospodarstva nije zadovoljavajuće razvijena. Kao jedan od uzroka takva stanja isticao je činjenicu da mnogi nadareni ljudi s praktičnim iskustvom nisu mogli dobiti posao u državnim rudnicima i šumarijama u Hrvatskoj ako nisu završili rudarsku akademiju u Schemnitzu, koja prema autorovu mišljenju ne pruža kvalitetno stručno obrazovanje iz područja rudarstva. Autor predlaže dva moguća rješenja za napredak hrvatskog rudarstva: na zagrebačku Kraljevsku akademiju znanosti uvesti teoretske predmete potrebne rudarskim stručnjacima ili zainteresirane ljude koji su završili realku ili gimnaziju na nekoliko godina poslati na rad u rudnik, gdje bi stekli odgovarajuća praktična znanja potrebna za vođenje rudnika. Potreba za stručnim predavačima zadovoljila bi se tako što bi svaki erarijalni rudarski stručnjak trebao držati nekoliko sati predavanja tjedno. Uredništvo je u bilješci napomenulo da je za nezadovoljavajuće stanje u hrvatskom rudarstvu kriva i okolnost što Hrvatska nema samostalnu upravu za rudarstvo i predložilo je da se prilikom predstojećeg uređenja uprave u Hrvatskoj osnuju ured za rudarstvo (*Oberbergamt*) i rudarski sud (*Berggericht*) kao sekcije zemaljske vlade, a dok se to ne provede, treba pri hrvatskoj vladi postaviti referenta za rudarstvo. Isti je autor u anonimno objavljenom članku podržao ideju uredništva o potrebi osnivanja sekcije za rudarstvo pri Banskoj vladi, jer misli da je iluzorno očekivati da će Štajerska, s kojom je Hrvatska združena pod ingerencijom Rudarske i šumarske direkcije u Grazu, podupirati razvoj rudarstva u Hrvatskoj i tako si stvarati konkurenciju. Prema autorovu bi mišljenju Hrvatska posebno trebala razvijati proizvodnju željeza, olova i kamenog ugljena.⁵³

⁵¹ "Anregung der industriellen Zustände in den Königreichen Kroatien und Slawonien", *AZ*, 52./16. 5. 1848.; A. B., "Von der Sawe, 15. April", *SZ*, 91./19. 4. 1851. i B., "Karlstadt, 18. Oktober", *SZ*, 235./25. 10. 1851.; "Das Grundbuchswesen", *SZ*, 225./2. 10. 1851.

⁵² Vladimir STIPETIĆ, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 662.

⁵³ M., "Ueber montanistische Bildungsanstalten", *SZ*, 152./22. 9. 1849.; "Die Lage unseres Bergwesens", *SZ*, 250./30. 10. 1850. Uredništvo ovoga lista prenijelo je iz *Lloyda* pregled ukupne rudarske proizvodnje Austrijskog Carstva u godinama 1827., 1837. i 1847., *SZ*, 249./27. 11. 1851.

Vrlo važan izvor prihoda u Hrvatskoj bila je eksploatacija šuma pa je i tu granu gospodarstva trebalo zakonski regulirati. Šumarski stručnjaci iz cijele Monarhije raspravljali su u ožujku 1849. u Beču o prijedlogu zakona o zaštiti šumskoga bogatstva; taj je zakon usvojen s nekim promjenama i vrijedio je za većinu krunovina. Šumarski stručnjak iz Hrvatske, potpisan sa CK., u listu *Südslawische Zeitung* istaknuo je potrebu da u Hrvatskoj što prije stupi na snagu zakon o šumama prilagođen hrvatskim uvjetima i da se novim zakonom regulira pravo korištenja šumskih servituta, odnosno njihov državni otkup. Potrebu donošenja tog zakona autor je opravdao činjenicom da država mora štititi prava pojedinca, ali i brinuti se o općem dobru. Opće dobro za Hrvatsku bilo bi racionalno gospodarenje šumama, jer je potreban višedesetljetni ciklus rasta da bi šuma dostigla zrelost potrebnu za ekonomsku eksploataciju. O aktualnim problemima vezanima za šumarstvo u Hrvatskoj te o budućem razvoju hrvatskoga šumarstva raspravljali su i šumarski stručnjaci na sjednici Hrvatsko-slavonskoga šumarskoga društva održanoj početkom prosinca 1851.⁵⁴ Ti članci svjedoče o širokom interesu i o razvijenoj svijesti uredništva lista *Südslawische Zeitung* o važnosti gospodarstva u razvoju hrvatskoga društva.

Na alarmantno stanje šumarstva u Vojnoj krajini, a uredništvo je u bilješci tu konstataciju proširilo i na šumarstvo u Provincijalu, upozorio je anonimni autor u jednome članku u *Slavenskom Jugu*. Budući da savjetovanje šumarskih stručnjaka u Beču prema njegovu mišljenju nije urodilo odgovarajućim plodom, autor je pozvao vladu (iz konteksta je vidljivo da misli na središnju vladu u Beču, V. Š.) da čim to dopuste okolnosti uredi šumarstvo u Vojnoj krajini, njezino najveće prirodno bogatstvo. Odgovornost za teško stanje u šumarstvu Vojne krajine autor pripisuje nestručnom upravljanju Dvorskog ratnog vijeća. U kritici autor je ostao na vrlo općenitoj razini, a nije ponudio niti konkretna rješenja.⁵⁵ Uvidom u ovaj članak i druge članke o gospodarskoj problematici stječe se dojam da je uredništvo *Slavenskog Juga* objavljivalo slučajno pristigle članke o gospodarskoj problematici i da nije pokazivalo jače zanimanje za tada aktualne gospodarske probleme Hrvatske.

Uredništvo zagrebačkog oporbenog lista *Südslawische Zeitung* veću je pozornost usmjerilo na gospodarsku problematiku, a interes za svjetska zbivanja u gospodarstvu posvjedočilo je i opširnim izvještajima sa svjetske industrijske izložbe u Londonu. Osim svečanog otvaranja i dodjele medalja, prikazani su i prema ocjeni dopisnika/uredništva najzanimljiviji eksponati, a upozoreno je i na veliku važnost te izložbe za razvoj gospodarstva u Habsburškoj Monarhiji i Hrvatskoj.⁵⁶

⁵⁴ "Zur Waldfrage. I.", SZ, 136./16. 6. 1851.; CK., "Zur Waldfrage. II.", SZ, 260./16. 12. 1851.; CK., "Zur Waldfrage. III.", SZ, 263./23. 12. 1851. U prilogu ovoga broja objavljeno je izvješće sa sjednice Hrvatsko-slavonskog šumarskog društva. Autor tih članaka vjerojatno je nadšumar Karlo Kos. Naime, on je bio član hrvatske delegacije koja je u ožujku 1849. u Beč odnijela prijedloge za bolje uređenje poljoprivrede u Hrvatskoj, koje je na zahtjev Banskog vijeća izradilo Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo. Usp. MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Carl von Klinggräff, 69.

⁵⁵ I.; "Něšto o šumarstvu u krajini.", SJ, 8./10. 1. 1850.

⁵⁶ "London, 1. Mai. (Die Eröffnungsfeier der Industrieausstellung.)", SZ, 107./10. 5. 1851.; "London, 9. Mai", SZ, 113./17. 5. 1851.; "London", SZ, 116./21. 5. 1851.; "London, 14. Mai", SZ, 118./23. 5. 1851.; "London", SZ, 130./7. 6. 1851.; "London", SZ, 237./30. 10. 1851.

Jedna od najrazvijenijih i najprofitabilnijih gospodarskih grana u Hrvatskoj bila je trgovina, osobito posrednička trgovina⁵⁷, a važnost trgovine u strukturi hrvatskoga gospodarstva naglašavali su različiti domaći autori koji su u preporodnom razdoblju ili početkom 50-ih godina 19. stoljeća pisali o gospodarskoj problematici, primjerice Janko Drašković, Antun Mihanović, Dragutin Seljan, Imbro Ignjatijević Tkalac i dr. Svoja shvaćanja oni su temeljili na poznavanju tada popularne ekonomske literature, na koju su se referirali u svojim radovima, a neki i na praktičnim iskustvima. Svojom su se djelatnošću više ili manje uklopili su njima suvremene trendove u razvoju ekonomske misli u razvijenim europskim zemljama.⁵⁸

U tom kontekstu treba vrednovati i činjenicu da su najzanimljiviji članci o gospodarskoj problematici objavljeni u listu *Südslawische Zeitung* bili članci o trgovačkoj problematici. Posebno treba izdvojiti niz članaka zajedničkog naslova "Prijedlozi za oživljavanje domaće trgovine", koje su napisali sisački trgovci Ivan Evangelista Ključec i Franjo Lovrić, a potpisivali su ih inicijalima imena i prezimenom. Povod za objavljivanje tih članaka jest zahtjev Banskog vijeća upućen trgovačkim udruženjima u Hrvatskoj da izrade prijedloge za oživljavanje domaće trgovine, koji su trebali poslužiti kao osnovica za donošenje odgovarajućih zakonskih propisa. Uredništvo lista *Südslawische Zeitung* dobilo je prijedloge sisačkoga trgovačkoga društva, koje su izradili spomenuti I. E. Ključec i F. Lovrić, a objavilo ih je kao informaciju javnosti i kao poticaj za raspravu. Ta dvojica autora upozorili su na konkretne probleme u trgovačkom prometu u Hrvatskoj i iznijeli prijedloge za njihovo uklanjanje. Ključec je predložio rekonstrukciju mosta preko Kupe kod Petrinje kojom bi se omogućilo podizanje mosta i prolaz većih brodova koji zbog visokog vodostaja često nisu mogli proći ispod mosta pa je to uzrokovalo kašnjenje u isporuci robe, povišenje cijena, a često i kvarenje robe zbog neodgovarajućeg skladištenja. Potužio se i na postupak kordonskih straža u Vojnoj krajini, koje često rabe silu da bi dobile neku robu, i predlaže kako bi se uz pratnju kordonske straže moglo produljiti plovidbu Savom za tri sata dnevno, što bi put od Zemuna do Siska skratilo za tri dana. Isti je autor predložio izgradnju mosta preko Kupe između Vojnog i Civilnog Siska, regulaciju rijeke Kupe, a dok se ne prikupe velika financijska sredstva za taj pothvat, predlaže izgradnju brane na Kupi kod sela Stari Pračan. Založio se i za to da se taksa koja se plaća za prolazak ispod velikog mosta u Karlovcu rabi za financiranje izgradnje cesta, mostova ili za izgradnju, odnosno rekonstrukciju putova uz rijeku Savu kojima prolaze konji koji vuku brodove te izgradnju prijelaza preko Save na određenim mjestima. Za taj su pothvat i trgovci obećali svoju potporu. U ime sisačkih trgovaca Ključec je zatražio da se ukinu pristojbe koje su trgovci plaćali vojnim vlastima za ležanje drveta ili drvnih proizvoda na obali Save dok se čekalo na njihovo otpremanje. Autor se založio za donošenje svrhovitijih sanitetskih propisa kojima će se olakšati, a ne kao do tada otežavati trgovačka djelatnost; založio se za uvođenje poštanske linije i izgradnju ceste za transport robe između Zidanog Mosta i Zagreba te za skorou izgradnju željezničke pruge od Zidanog Mosta do Siska. U zadnjem članku iz ovoga

⁵⁷ Poznati onodobni publicist Imbro Ignjatijević Tkalac u svojim sjećanjima na zanimljiv je način prikazao sudjelovanje različitih skupina stanovništva u posredničkoj trgovini i njezino značenje za hrvatsko gospodarstvo kao cjelinu. Usp. Imbro IGNJATIJEVIĆ TKALAC, *Uspomene iz Hrvatske (1749-1823. 1824-1843.)*, Zagreb, 1945., 223., 241.-243.

⁵⁸ Vladimir STIPETIĆ, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 587.-677.; Imbro IGNJATIJEVIĆ TKALAC, *Hrvatsko gospodarstvo*, 28., 29., 32.

niza Ključec predlaže čišćenje i regulaciju rijeke Save između Zemuna i Siska, čime bi se omogućila cjelogodišnja plovidba ovom rijekom na toj dionici.⁵⁹ Na Ključecove su se prijedloge nadovezali prijedlozi Franje Lovrića, a prijedlozi obojice autora međusobno su se nadopunjavali. Lovrić je upozorio na potrebu čišćenja i uređenja luke u Rijeci te uvođenja direktne redovite tjedne brodske linije između Rijeke i Trsta, a također i na potrebu snižavanja maltarine na cesti Rijeka – Karlovac, što bi se moglo ostvariti tako da država otkupi zemljište na kojem je izgrađena cesta. Predložio je da se gradnja i održavanje cesta i mostova umjesto rabotom poreznih obveznika, kao do tada, ubuduće povjeri najboljem ponuđaču na temelju javnog natječaja. Taj iznimno moderan i tržišno usmjeren način razmišljanja potvrdio je prijedlogom da se na takav način izgradi most preko Save kod Galdova, a predložio je i izmjenu zakona kojim se reguliraju odnosi između vlasnika broda i kormilara, odnosno osobe koja upravlja vučom broda, jer su ta dvojica odgovorni za brod i cjelokupni teret na njemu. Za nisku razinu domaće trgovine, obrta i industrije Lovrić je krivnju pripisao nedostatku kapitala, lošim prometnim komunikacijama, različitim silom nametnutim ograničenjima, ali i nedostatku školovanih trgovaca, obrtnika i industrijalaca. Zbog toga predlaže osnivanje dvije srednje trgovačke škole u kojima bi budući trgovci, obrtnici i industrijalci mogli steći sva potrebna teoretska, a dijelom i praktična znanja. Takve bi se škole trebale osnovati u Karlovcu ili Zagrebu i u Slavoniji, a Lovrić je predložio i model njihova financiranja.⁶⁰

Slična stajališta o mjerama koje bi trebalo poduzeti za podizanje kvalitete i kvantitete hrvatske trgovine Lovrić je iznio u studiji „Što bi valjalo učiniti da se u nas trgovina unapredi?“, objavljenoj u *Obćem zagrebačkom kalendaru za godinu 1846*. Autor konstatira da Hrvatska u razvoju trgovine daleko zaostaje za mnogim europskim narodima i ističe da su mnoga europska gospodarska središta počevši od srednjega vijeka, svoje bogatstvo temeljila na trgovini (navodi primjere Amsterdama i Ode-

⁵⁹ Članci iz niza „Vorschläge zur Belebung des heimischen Handels“: J. E. Ključec, „Vorschlag bezüglich der Petrinjaer Kulpa-Brücke, wie dieselbe zum Oeffnen herzustellen wäre, damit die Schiffe bei jedem Wasserstande passiren können“, SZ, 82./27. 6. 1849.; J. E. Ključec, „Beschwerde über die dem Handel sehr nachtheiligen Belästigungen welche Handelsschiffe auf der Save durch die Kordonswache zu erleiden haben“, SZ, 83./30. 6. 1849.; J. E. Ključec, „III. Ueber die Wichtigkeit der Herstellung einer stehenden Brücke über die Kulpa, welche Civil- und Militär-Sissek verbinden würde“, SZ, 84./2. 7. 1849.; J. E. Ključec, „V. Ueber die Regulirung des Kulpaflusses“, SZ, 89./7. 7. 1849.; J. E. Ključec, „VI. Beschwerde über die Abforderung von Gebühren, welche Tumbasse und Schiffe bei der Karlstädter Brücke zahlen müssen“, SZ, 92./11. 7. 1849.; J. E. Ključec, „VIII. Ueber die Treppelwege am Ufer der Kulpa von Sissek bis Karlstadt und Aufhebung einiger Ueberfuhren“, SZ, 95./14. 7. 1849.; J. E. Ključec, „IX. Beschwerde über die Abnahme von Gebühren für die Holz-Legstätten am Saveufer“, SZ, 97./17. 7. 1849.; J. E. Ključec, „XII. Beschwerde gegen die unerträglichen und unzweckmäßigen Sanitätsvorschriften und die Mißbräuche an der kroatisch-slavonischen Grenze gegen Bosnien“, SZ, 106./27. 7. 1849.; J. E. Ključec, „XIV. Ueber die Verbindung der Eisenbahn-Station Steinbrücke mit Agram durch eine Post- und Gütertransportstraße“, SZ, 114./6. 8. 1849.; J. E. Ključec, „XVII. Ueber die Säuberung der Save, Abwehr hinderlicher Strömungen, Herstellung der Treppelwege ec.“, SZ, 170./13. 10. 1849.

⁶⁰ Članci iz niza „Vorschläge zur Belebung des heimischen Handels“: Fr. Lovrić, „IV. Ueber den Hafen von Fiume, die Seekommunikation zwischen Triest und Fiume und die Ablösung der Louisenstraße“, SZ, 88./6. 7. 1849.; Fr. Lovrić, „VII. Von den Landstraßen“, SZ, 94./13. 7. 1849.; Fr. Lovrić, „X. Ueber Schiffsfrachten“, SZ, 99./19. 7. 1849.; Fr. Lovrić, „XI. Ueber die Einführung von Handelsschulen“, SZ, 100./20. 7. 1849. O Franji Lovriću usp. Ivica GOLEC, „Gospodarsko-politička i kulturna djelatnost Franje Lovrića (1815.-1910.)“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 27., Zagreb, 1994., 205.-214. i Vladimir STIPETIĆ, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 673.-675.

se). Lovrić iznosi vlastiti prijedlog koncepcije razvoja hrvatske trgovine i predlaže mnoge mjere za njezino unaprjeđenje: poboljšavanje kvalitete obrazovanja trgovaca (osnivanjem škola i pisanjem kvalitetnih udžbenika), izgradnju kvalitetne prometne infrastrukture koja bi omogućila brz i jeftin prijevoz robe, a obuhvatila bi moderne i dobro održavane putove, izgradnju željeznica, regulaciju plovinih riječnih magistrala i razvoj parobrodarstva na plovnim rijekama; predlaže i ukidanje različitih (financijskih) nameta trgovini i unaprjeđenje novčarskoga poslovanja osnivanjem kreditnih ustanova. Lovrić izražava optimizam u pogledu razvitka hrvatske trgovine, jer je već počela realizacija nekih od spomenutih mjera, primjerice regulacija rijeke i rad na unaprjeđivanju poljoprivrede, koji provodi Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo.⁶¹ Budući napredak hrvatskoga gospodarstva Lovrić je, dakle, očekivao ponajprije od poboljšanja prometne infrastrukture te razvoja poljoprivrede i trgovine. Slično je mislio i Dragutin Seljan, koji je kao zamašnjake budućeg razvitka hrvatskoga gospodarstva posebno isticao trgovinu, poljoprivredu i industriju.⁶² Imbro Ignjatijević Tkalac perspektive napretka hrvatskoga gospodarstva sredinom 19. stoljeća vezao je uz afirmaciju građanskog sloja, uz razvoj gradova i nepoljoprivrednih djelatnosti, posebice trgovine, zanata i manufaktura.⁶³

Slavenski Jug također je obratio određenu pozornost mogućnostima unaprjeđenja trgovine u Hrvatskoj i u tri nastavka objavio je prijedloge karlovačkih trgovaca za poboljšanje trgovine u Hrvatskoj. Karlovački trgovci u pismu Banskome vijeću predložili su da država otkupi Lujzinsku cestu i snizi cestarinu na toj prometnici, da se rekonstruira riječka luka i postavi prometni povjerenik u Skadru; također su predložili redovito održavanje Jozefine, postavljanje prometnog povjerenika u Modrušu, ubrzanu izgradnju senjske luke. Osim na potrebu regulacije cestovnoga prometa od Karlovca do mora, karlovački trgovci upozorili su i na potrebu regulacije rijeke Save i izgradnje jeftine željeznice između Karlovca i Siska. Ujedinjenje Vojnog i Civilnog Siska također bi prema njihovu mišljenju unaprijedilo trgovinu u Hrvatskoj. U takve su mjere još ubrojili olakšavanje tranzitne trgovine s Bosnom, osnivanje trgovačke škole u Karlovcu i realke u Zagrebu te isušivanje Lonjskoga polja.⁶⁴

O živoj aktivnosti u trgovačkim krugovima u Hrvatskoj početkom 1849. godine svjedoče i dopisi trgovačkih gremija (udruženja) iz Rijeke i Senja upućeni Banskome vijeću, u kojima se iznose prijedlozi za poduzimanje konkretnih akcija koje bi mogle pridonijeti unaprjeđenju trgovine u Hrvatskoj, a koji su sačuvani u ostavštini Ivana Mažuranića. Trgovački odbor iz Rijeke predložio je mjere koje se ponajprije odnose na unaprjeđenje trgovine u Hrvatskom primorju, ali bile bi korisne i za cjelokupnu hrvatsku trgovinu. Predložili su nastavak izgradnje i redovito čišćenje riječke luke, reguliranje rijeke Save, otkup Lujzinske ceste i snižavanje tarife za prijevoz robe za 50 %, zatražili su da se dopusti uvoz sirovog željeza za izradu sidara, lanaca

⁶¹ Vladimir STIPETIĆ, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 674.-675. Stipetić ističe da je Lovrić unatoč slabe formalne izobrazbe vrlo dobro poznao ekonomsku literaturu s područja trgovine na njemačkom jeziku.

⁶² Isto, 653.-662.

⁶³ Imbro IGNJATIJEVIĆ TKALAC, *Hrvatsko gospodarstvo*, 27.-28.

⁶⁴ N. V., „Iz Karlovca“, *SJ*, 9./20. 1. 1849., 10./23. 1. 1849. i 11./25. 1. 1849. Pismo karlovačkih trgovaca, koje je u tri nastavka objavio *SJ*, sačuvano je i u ostavštini Ivana Mažuranića u NSK, Rijetkosti, Javna djelatnost. Razni službeni spisi nađeni u ostavštini 1840.-1888., R 5850, spis 18.

i okova za brodove, zatražili su uvoz soli iz inozemstva i snižavanje cijene soli, a također i dozvolu za osnivanje industrijskih pogona u Rijeci te utemeljenje trgovačke škole u Rijeci i Zagrebu. Senjski su trgovci kao osnovnu zapreku za razvoj hrvatske trgovine istaknuli planiranu željeznicu Zidani Most – Sisak i njezino priključenje na željeznicu do Trsta, a kao temeljne preduvjete za razvoj hrvatske trgovine istaknuli su dobre, kratke i jeftine komunikacije koje iz Banata i Slavonije vode do mora. U tom kontekstu oni kao najkraći i najjeftiniji put od unutrašnjosti do mora predlažu izgradnju željeznice od Siska do Josipdola, a kad se prikupe financijska sredstva i njezino produljenje do mora. Kao sredstvo za uklanjanje prometne izoliranosti krajiških pukovnija oni predlažu izgradnju ceste od Josipdola do Vojnića i njezino spajanje s cestom od Karlovca do Siska. I senjski su trgovci istaknuli potrebu regulacije rijeke Save, zatim potrebu plovidbe Savom noću, a zatražili su i izgradnju senjske luke te obnavljanje realne i nautičke škole u Senju, odnosno pretvaranje nekadašnje senjske realke u trgovačku školu u Senju.⁶⁵

Zanimljivo je da su neke mjere prijeko potrebne za razvoj trgovine u Hrvatskoj istaknuli svi navedeni trgovački gremiji: reguliranje rijeke Save, izgradnju željeznice od Siska do Karlovca, odnosno do Josipdola, ili rekonstrukciju cesta koje vode od Karlovca do mora, nužnost otkupa Lujzinske ceste i snižavanje prijevoznih taksa, izgradnju riječke luke i dovršenje luke u Senju te osnivanje trgovačkih škola u Hrvatskoj. Svi navedeni trgovački gremiji težište su stavili na izgradnju što je moguće kraćih prometnih komunikacija između sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije i mora te osnivanje trgovačkih škola, odnosno stvaranje prometne i obrazovne infrastrukture kao osnovnih preduvjeta za unaprjeđenje trgovine u Hrvatskoj. I Tkalac je u svom prvom izvještaju Ministarstvu trgovine, obrta i javnih radova istaknuo da je prijeko potrebno otvoriti trgovačke škole u Hrvatskoj, koje bi pružale teoretsku i praktičnu naobrazbu budućim trgovcima i obrtničkim radnicima te radnicima u različitim manufakturama.⁶⁶ Očito je, dakle, da je u Hrvatskoj postojao svojevrstni konsenzus oko toga koje su glavne zapreke za razvitak hrvatske trgovine i kako ih ukloniti, ali Bansko vijeće kao samostalna hrvatska vlada nije ih stiglo ukloniti. Bečka vlada, koja je sredinom 1850. preuzela vlast u Hrvatskoj preko Banske vlade, gospodarsku modernizaciju Hrvatske podredila je interesima vladajućih krugova u Monarhiji, koji često nisu bili kompatibilni s interesima hrvatskoga gospodarstva. Takav odnos bečke vlade prema Hrvatskoj, ali i financijska slabost i nedovoljna organiziranost domaćih poduzetničkih krugova nedvojbeno su pridonijeli slabom napretku, pa čak i stagnaciji hrvatskoga gospodarstva u godinama koje su slijedile. Tu konstataciju potvrđuju i izvještaji zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore u Beč, koje je u svojstvu tajnika sastavio Imbro Ignjatijević Tkalac, a koji su ujedno i prva znanstvena analiza hrvatskoga gospodarstva 50-ih godina 19. stoljeća.⁶⁷

⁶⁵ NSK, Rijetkosti, Ostavština Ivana Mažuranića, Javna djelatnost. Razni službeni spisi nađeni u ostavštini 1840.-1888., R 5850, spis 19. i 20.

⁶⁶ Imbro IGNJATIJEVIĆ TKALAC, *Hrvatsko gospodarstvo*, 29.

⁶⁷ Isto, 26. Ovu konstataciju donosi Vladimir Stipetić, a ocjenu o nazadovanju Hrvatske u gospodarskom pogledu iznosi i Mira KOLAR u uvodnoj studiji "Život i rad Imbre Ignjatijevića Tkalca", *Hrvatsko gospodarstvo*, 19. Premda mnoge Tkalčeve ideje u Beču nisu razmatrali, ipak su prihvatili i realizirali neke njegove prijedloge. Stoga autorica Tkalca naziva "tvorcem gospodarske politike u Hrvatskoj u vremenu neoapsolutizma." Isto, 20.

U listu *Südslawische Zeitung* i drugi autori pisali su zanimljive članke o gospodarskoj problematici. Anonimni je autor povodom odlaska Ambroza Vranyczanyja u Beč na dogovor o financijama i trgovini u Trojednoj Kraljevini rekapitulirao trgovačke i prometne potrebe Hrvatske. Geografski položaj upućuje Hrvatsku na Jadransko more i na Dunav, zbog čega je prijeko potrebno njihovo prometno povezivanje. Budući da prema mišljenju autora u skoroj budućnosti neće biti dovoljno financijskih sredstava za izgradnju željeznice od Zemuna do Karlovca ta dva trgovačka emporija treba povezati plovnim putovima što podrazumijeva regulaciju Save i Kupe. Trgovinu kolonijalnom robom za Banat i podunavske kneževine treba privući u hrvatske luke Rijeku, Senj i Bakar, ali treba ih dograditi i opremiti za takvu vrstu trgovine, treba popraviti ceste koje vode od Karlovca do tih luka i sniziti maltarine. Osnovni preduvjet za gospodarski razvoj Hrvatske jest ujedinjenje Vojne krajine s Civilnom Hrvatskom i Slavonijom i stvaranje jedinstvenoga hrvatskoga gospodarskoga područja. Potrebno je ukinuti i zastarjele sanitetske propise na granici prema Bosni, koja je prirodno zaleđe Dalmacije. Ako se ne ostvare planovi o uvođenju realki i osnivanju zagrebačkoga sveučilišta, na kojima bi se predavali tehnički i trgovački predmeti, potrebno je osnovati trgovačke i obrtničke škole. U druga dva članka anonimni autor analizira trgovačko-prometni položaj Hrvatske i donosi slične zaključke. Zbog geografskoga položaja Hrvatska je izlaz na more za južnu Ugarsku, Srbiju i Bosnu, a hrvatske luke i more povezuju te zemlje i Hrvatsku sa svjetskom trgovinom. Budući da je trgovina jedna od najvažnijih gospodarskih grana u Hrvatskoj i da su u strukturi hrvatske trgovine najvažnije izvozna i tranzitna trgovina, treba ih unaprijediti odgovarajućim mjerama. U takve poticajne mjere autor ubraja što je moguće kraće transportne putove, neovisne o vremenskim prilikama, što je moguće povoljnije stabilne cijene prijevoza tereta te mogućnost određivanja roka u kojem će roba sigurno i neoštećena biti dopremljena do mora. Osnovni preduvjet za realizaciju tih mjera odnosno ostvarenja konkurentnosti hrvatskih proizvoda i proizvoda koji se izvoze preko Hrvatske na svjetsko tržište prema autorovu je mišljenju izgradnja željeznice od Siska do Karlovca i od Karlovca do mora. Kao argumente u prilog izgradnje konjske željeznice od Karlovca do mora autor navodi da bi jedino tako žito iz Banata cijenom moglo konkurirati ruskome žitu i da će, ne ostvare li se ti planovi, trgovina banatskim žitom uskoro biti potpuno onemogućena; konjska željeznica od Karlovca do mora nije na štetu niti jedne druge zemlje, takva je željeznica jeftinija od parne željeznice, ona smanjuje troškove prijevoza robe, stoga načelo pravednosti zahtijeva da se jednoj siromašnoj i porezima vrlo opterećenoj zemlji omogući napredak. Budući da ministar trgovine Karl Friedrich Bruck favorizira Trst i zalaže se za izgradnju željeznica Zidani Most – Zagreb, Zagreb – Sisak i Zagreb – Brod na Savi, što će prema mišljenju ovoga autora upropastiti Vojnu krajinu i Primorje, autor predlaže da svi hrvatski trgovački gradovi peticijom zamole vladara dozvolu za izgradnju spomenute konjske željeznice.⁶⁸

Čini se da ovaj prijedlog anonimna autora nije urodio plodom, odnosno nisu ga podržali svi hrvatski trgovački gradovi. Međutim, ubrzo se Hrvatska našla u poziciji da mora moliti za izgradnju spomenute željezničke pruge Zidani Most – Zagreb – Sisak, premda je u Hrvatskoj prevladavalo mišljenje da će ta pokrajnja linija, pove-

⁶⁸ Uvodnik, SZ, 155./26. 9. 1849.; "Die handelspolitische Lage unsers Vaterlandes. I. i II", SZ, 87./16. 4. i 88./17. 4. 1850.

zana sa željezničkom transversalom Beč – Trst, hrvatskome gospodarstvu donijeti više štete nego koristi.⁶⁹ Vodeći trgovački i gospodarski krugovi u Hrvatskoj uviđaju da je za hrvatsko gospodarstvo važno priključivanje na željezničku mrežu Habsburške Monarhije, premda planirane željezničke linije u Hrvatskoj ne odgovaraju potpuno potrebama hrvatskoga gospodarstva. U tom kontekstu treba shvatiti i predstavke koje su potkraj 1851. Ministarstvu trgovine uputili trgovački krugovi Siska i Karlovca. Sisački su trgovci tražili da se željeznička linija od Zidanog Mosta do Zagreba ne produžuje lijevom obalom Save do Broda na Savi, nego da se izgradi linija koja bi desnom obalom Save vodila do Siska i Karlovca te da se razmotri i potreba izgradnje željeznice od Karlovca do mora.⁷⁰ U predstavljeni iz studenoga 1851. godine trgovački gremij Karlovca također je istaknuo važnost željezničke pruge od Karlovca do mora, jer misli da tršćanska željeznica neće moći zadovoljiti sve izvozne potrebe cijele Monarhije. Zbog gospodarske važnosti, posebno u trgovini žitaricama i hrastovim dužicama, ali i zbog vojno-strateške važnosti, karlovački trgovački gremij predlaže da se odmah započnu radovi na trasiranju željeznice na konjsku vuču od Karlovca do mora s ograncima za Senj, Kraljevicu, Bakar i Rijeku.⁷¹ Prijedlog karlovačkoga trgovačkoga gremija o "konjovoznoj" željeznici od Karlovca do mora ponovio je Ambroz Vranyczany na sjednici Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1852. godine u tijeku rasprave o molbi vladaru o aktualnim prometnim problemima Hrvatske. Izgradnjom te željeznice prema njegovu bi se mišljenju smanjili transportni troškovi od Karlovca do mora, unaprijedila bi se žitna trgovina i povećala vrijednost domaćih šuma.⁷²

O planovima za izgradnju željeznice Zidani Most – Zagreb – Sisak kao pobočne linije magistrale Beč - Trst, koju je forsirao ministar Bruck, želeći što više robe dovesti na spomenutu željezničku magistralu, pisali su i listovi *Novine dalmatinsko-hercegovačko-slavonske* i *Agrar Zeitung*. U proljeće 1849. spomenuti list, koji je izlazio na hrvatskom jeziku, kritizirao je takvu željezničku politiku ministra Brucka, naglasivši da će planirana željeznica Zidani Most – Zagreb – Sisak upropastiti gospodarstvo Vojne krajine, Gorskoga kotara i Hrvatskog primorja. Zbog toga autor od Banskog vijeća i Hrvatskog sabora, kad se sastane, traži da se angažiraju oko poboljšanja prometnih komunikacija, odnosno izgradnje putova i željeznica koje bi od Ugarske i Vojvodine Srpske vodile barem do Siska i Karlovca, ne bi li tako Hrvatska zadržala trgovinu s Ugarskom kao njezin prirodni izlaz na more.⁷³ Od ljeta 1849. ova dva lista mijenjaju političku orijentaciju i počinju podržavati politiku austrijske vlade. Otad na njihovim stranicama prevladavaju članci u kojima se podržava željeznička politika koju je oblikovao ministar Bruck i ističu se pozitivni aspekti i koristi koje će spomenuta planirana željeznička linija donijeti Hrvatskoj i Zagrebu kao prometnom čvorištu, premda nisu posve izostali kritički tonovi koji su upozoravali na Bruckovu samovolju.⁷⁴ Sljedeće 1851. godine pojavili su se i skeptični glasovi koji su najavljivali da će se željeznička linija iz Zidanoga Mosta graditi samo do Zagreba, čak i da

⁶⁹ Bernard STULLI, *Prijedlozi i projekti* 1., 78.-79.

⁷⁰ Isto, 79.

⁷¹ Isto, 79., 598.

⁷² Mijo KREŠIĆ, *50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore*, 18.-19.

⁷³ NDHS, 29./8. 3. 1849.; NDHS, 54./5. 5. 1849.

⁷⁴ NN, 48./27. 2. 1850.; NN, 86./15. 4. 1850.; AZ, 182./9. 8. 1850.

se uopće neće graditi, a neki su izišli iz uskih okvira lojalnosti austrijskoj vladi i dokazivali važnost željeznice do Siska za hrvatsko gospodarstvo.⁷⁵

U planiranju željezničke politike vodeći krugovi Habsburške Monarhije slabo su se obazirali na temeljne potrebe Hrvatske u izgradnji moderne prometne infrastrukture, pa su i spomenuti prijedlozi izneseni u zagrebačkim listovima ostali tek mrtvo slovo na papiru. Daljnji tijek borbe za izgradnju željeznica u Hrvatskoj izlazi iz vremenskog okvira ovoga rada, stoga ga ne spominjem. Neki su autori upozorili na nazadovanje hrvatske trgovine, osobito na području od Karlovca do mora, nakon izgradnje željeznice do Trsta i željezničke mreže u Mađarskoj, odnosno odvojaka tih linija u Hrvatskoj. Kao jedino rješenje koje bi pomoglo hrvatskoj trgovini Tkalac je savjetovao da bi država trebala otkupiti Lujzinsku cestu od tadašnjih koncesionara i smanjiti prijevozne tarife na njoj. Budući da to nije učinjeno, Karaman je konstatirao da je od tada sjeverna Hrvatska izgubila mogućnost gospodarskoga razvoja i okupljanja kapitala na temelju tranzitne trgovine, a kao jedina perspektiva za daljnje jačanje kapitalističkoga poduzetništva domaćega građanstva ostala je industrija, ali i ta je perspektiva ovisila o brojnim otežavajućim faktorima.⁷⁶

U spomenutim člancima u listu *Südslawische Zeitung* o trgovačko-prometnim potrebama Hrvatske doista se sustavno i vrlo kratko ukazalo na glavne smjerove budućeg razvoja hrvatske trgovine, dakako iz perspektive hrvatskih nacionalnih interesa, kao i na preduvjete za takav razvoj. Ponavljanje sličnih zahtjeva u kasnijim razdobljima pokazalo je da se hrvatska trgovina i uopće hrvatsko gospodarstvo nisu razvijali ponajprije u interesu Hrvatske, nego da su glavne smjernice budućeg razvoja Hrvatske određivali u Beču i Pešti.

IV. Ekonomski liberalizam u zagrebačkom liberalnom novinstvu na prijelazu iz četrdesetih u pedesete godine 19. stoljeća

Najveću pozornost na gospodarsku problematiku među uredništvima listova koji su tema ovoga rada obraćalo je uredništvo lista *Südslawische Zeitung*. Ono je pokazalo vrlo veliki interes za gospodarsku problematiku i u svome je listu obradilo vrlo raznovrsne gospodarske teme, svjesno da je gospodarski razvoj preduvjet za napredak i modernizaciju svih segmenata hrvatskoga društva. Uredništvo *Jugoslavenskih novina* pokazalo je nešto manji interes za gospodarske teme, a *Slavenski Jug* i *Saborske novine* bili su ponajprije politički, listovi koji su sukladno tome pokazali skromno zanimanje za gospodarsku problematiku. *Slavenski Jug* objavio je nekoliko članaka o trgovačkom razvoju Hrvatske i pitanju urbarijalne naknade, a uredništvo *Saborskih novina* od širokog spektra gospodarske problematike obradilo je jedino problem urbarijalne naknade. Uredništva listova *Agrarier Zeitung* i *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske* nisu se temeljitije bavila gospodarskim pitanjima, a veću su pozornost pridavala jedino urbarijalnom pitanju i perspektivi izgradnje željeznica u Hrvatskoj.

Uredništva hrvatskih listova *Saborske novine*, *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung* i *Jugoslavenske novine* sukladno vlastitim liberalnim nazorima zalagala su se za ne-

⁷⁵ NN, 105./7. 5. 1851.; NN, 153./5. 7. 1851.; NN, 294./23. 12. 1851.

⁷⁶ Imbro IGNJATIJEVIĆ TKALAC, Hrvatsko gospodarstvo, 32.; Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske*, 47.

povredivost privatnoga vlasništva, za slobodu bavljenja raznim gospodarskim aktivnostima i stjecanja imetka te za ukidanje povlaštenog položaja bivših feudalnih gospodara, premda ta stajališta nisu uvijek eksplicitno izražena. Uredništvo *Saborskih novina* usprotivilo se plaćanju naknade plemstvu za izgubljena kmetska podavanja, a uredništva ostalih listova, uključujući i uredništva *Agrarmer Zeitung* i *Novina dalmatinsko-hrvatsko-slavonskih*, podržala su odluku Hrvatskog sabora iz srpnja 1848. kojom je predviđeno da će bivši feudalni gospodari dobiti naknadu za izgubljena kmetska podavanja, a to se pitanje tretiralo i kao ekonomsko, ali i kao političko pitanje. Bivšim feudalnim gospodarima savjetovala se racionalna obrada zemlje na tržišnim načelima, a u poljoprivredi, koja se držala jednom od temeljnih gospodarskih grana u Hrvatskoj, preporučivala se uporaba suvremenih metoda i tehnika u obradi zemlje, uzgoj novih poljoprivrednih i industrijskih kultura, primjerice krumpira, koji je tržišno isplativiji i može zamijeniti neke žitarice u ljudskoj i stočnoj prehrani. Također se tražilo osnivanje pokusnih dobara u svim okruzima Hrvatske na kojima bi se provodili eksperimenti u proizvodnji žitarica, voća, povrća i industrijskih biljaka te u stočarstvu, da bi se podigla kvaliteta poljoprivrede i stočarstva u Hrvatskoj te eventualno stvorila neka nova kultura koja bi bila važna u europskim razmjerima. Stručnjaci su pisali o problemima i perspektivama razvoja šumarstva i rudarstva u Hrvatskoj.

Budući da je sredinom 19. stoljeća trgovina bila najrazvijenija, najdinamičnija i najunosnija gospodarska grana u Hrvatskoj, problemi i perspektive razvoja izvozne i tranzitne trgovine u Hrvatskoj obrađeni su u nizu zanimljivih članaka. U tim se člancima isticala nužnost ukidanja unutarnjih carina u Habsburškoj Monarhiji i stvaranja jedinstvenog tržišta u Austriji i Hrvatskoj, poboljšanja prometnih komunikacija u Hrvatskoj, ponajprije regulacijom rijeka, obnovom cesta od Karlovca do mora te izgradnjom željezničke mreže u Hrvatskoj. Budući da su poduzetnici u Hrvatskoj bili svjesni da se glavne smjernice u razvoju prometne politike austrijske vlade i Hrvatske nisu poklapale i da vladajući krugovi u Monarhiji uglavnom nisu vodili sustavnu ekonomsku politiku koja bi pomogla preobrazbi zaostalog hrvatskoga gospodarstva kasnofeudalnog tipa i njegovu prerastanju u moderni kapitalistički gospodarski sustav, hrvatski su se poduzetnici često morali osloniti na vlastite snage. Jedan od projekata o kojem su raspravljali krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina 19. stoljeća bio je projekt izgradnje željeznice od Karlovca do mora na konjsku vuču, koja bi bila mnogo jeftinija od željeznice na parni pogon, a zbog smanjivanja transportnih troškova i skraćivanja roka isporuke uvelike bi pomogla podizanju konkurentnosti hrvatskih izvoznih proizvoda ili proizvoda koji su se iz susjednih zemalja izvozili preko Hrvatske. Međutim, kao i u mnogim drugim slučajevima, realizacija spomenutog projekta ovisila je o suglasnosti vladajućih krugova, a budući da se taj projekt baš i nije uklapao u željezničku politiku tada dominantnih austrijskih vladajućih krugova, on nije realiziran.

Na prijelazu u pedesete godine 19. stoljeća hrvatski su se poduzetnici u većoj mjeri okrenuli suvremenim metodama tržišnoga privređivanja, svjesni da Hrvatska pred sobom ima mnoge prepreke na putu prema kapitalističkoj preobrazbi i uzdizanju gospodarstva. Među takve su se prepreke uvrštavale relativno slabo razvijena mreža prometnih komunikacija, nedostatak kapitala i poticajne ekonomske politike od austrijske vlade, ali i nedovoljna prisutnost poduzetničkog duha i potrebnih stručnih znanja. Zbog toga se zahtijevalo uređenje katastra kao preduvjet za kvalitetno kredi-

tno poslovanje te osnivanje trgovačkih i obrtničkih škola, odnosno uvođenje tehničkih i trgovačkih predmeta u realke i na buduće zagrebačko sveučilište, a za njegovo su se osnivanje zalagali ne samo zbog materijalnih nego i duhovno-kulturnih razloga. Bez obzira na navedene okolnosti koje su otežavale preobrazbu zaostalog hrvatskoga gospodarstva u moderni kapitalistički gospodarski sustav, uredništva navedenih novina nisu zagovarala protekcionističku ekonomsku politiku⁷⁷, nego su se implicitno izjasnila za načelo slobodne trgovine, a pomoć od države očekivala su jedino u stvaranju kvalitetne prometne i obrazovne infrastrukture u Hrvatskoj. Jedino se uredništvo *Jugoslavenskih novina* izrijekom založilo za ostvarenje načela slobodne trgovine koje je smatralo preduvjetom za ostvarenje slobode svih naroda.

Na temelju iznesenoga može se zaključiti da je krug ljudi okupljen oko liberalnih hrvatskih listova, koji su tema ovoga rada, i na gospodarskom području zastupao liberalne ideje pa možemo govoriti o ekonomskom liberalizmu⁷⁸ u hrvatskoj sredini, premda te ideje uredništva navedenih listova nisu jednako ustrajno i sveobuhvatno zastupala. Međutim, za razliku od Tkalca, koji je pokušavao odvojiti ekonomski liberalizam od političkog cilja afirmacije hrvatske nacije⁷⁹, krug oko ovih listova ekonomski napredak Hrvatske na temelju modernih gospodarskih liberalnih koncepcija držao je preduvjetom za napredak na svim drugim područjima društvenog života, a, dakako, i na području afirmacije i integracije hrvatske nacije. Koncepcije ekonomskog liberalizma u hrvatskoj sredini očitovale su se u tome da je krug okupljen oko listova *Saborske novine*, *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung* i *Jugoslavenske novine* podupirao napore hrvatskih gospodarskih stručnjaka i poduzetnika koji su smjerali prema preobrazbi relativno slabo razvijenoga hrvatskoga gospodarstva u moderni tržišno usmjereni gospodarski sustav kapitalističkoga tipa utemeljen na nepovredivosti privatnoga vlasništva, slobodi privređivanja, mehanizmima konkurencije i slobodne trgovine. Međutim, krug okupljen oko tih listova nije imao sustavno i detaljno razrađenu cjelovitu viziju budućega gospodarskog razvoja Hrvatske, nego bi se prije moglo reći da su to bile relativno jasne smjernice budućeg ekonomskog razvoja Hrvatske, koje su u nekim gospodarskim granama bile vrlo precizno definirane, a na drugim su gospodarskim područjima ostale samo u obrisima.

⁷⁷ U tom pogledu krug oko navedenih liberalnih listova nije se slagao s vizijom uloge države u ekonomskoj politici koju je nekoliko godina kasnije kao tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu zastupao Imbro Ignjatijević Tkalac. On je uglavnom prihvatao zahtjeve ugarskih ekonomskih stručnjaka koji su slijedili ideje Franza von Liszta, tražeći protekcionistički carinski sustav koji bi trebao olakšati razvoj domaće industrije. Vladimir STIPETIĆ, *Ekonomski pogledi I. I. Tkalca*, 28.

⁷⁸ O najvažnijim liberalnim ekonomskim koncepcijama usp. Rudolf WALTHER, "Exkurs: Wirtschaftlicher Liberalismus" (*Wirtschaftlicher Liberalismus*), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, ur. i izd. Otto Brunner, Werner Conze i Reinhart Koselleck, Bd. 3., Stuttgart, 1982., 787.-815. Usp. također Vladimir STIPETIĆ, *Povijest hrvatske ekonomske misli*, 587.-599.; Valdemar LUNAČEK, *Povijest ekonomskih doktrina*, priredio Stjenko Vranjican, Zagreb, 2004., 207.-263.; Mijo MIRKOVIĆ, *Nauka i ekonomska politika*, Zagreb, 1979., 206.-240.

⁷⁹ Vladimir STIPETIĆ, *Ekonomski pogledi I. I. Tkalca*, 33.

Kroatische liberale Presse über die Umwandlung kroatischer Wirtschaft in ein modernes kapitalistisches Wirtschaftssystem in den Jahren 1848 bis 1852

Vlasta Švoger

Kroatisches Institut für Geschichte
Opatička 10, Zagreb
Kroatien

In dieser Arbeit wird geschildert, über welche wirtschaftlichen Probleme Zagreber liberale Blätter *Saborske novine*, *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung* und *Jugoslavenske novine*, die kürzere oder längere Zeit vom Sommer 1848 bis zur Einführung des Neoabsolutismus erschienen, schrieben. Es werden die auf den Seiten dieser Blätter formulierten Vorschläge in Bezug auf die sog. Urbarialfrage, dann über die Förderung und Modernisierung der Landwirtschaft und über Ausnutzung von Wäldern analysiert. Vorschläge über die Verbesserung der Verkehrsinfrastruktur in Kroatien als Voraussetzung für stärkere Entwicklung des kroatischen Handels wurden auch dargestellt. Die Autorin stellt fest, der Kreis um diese Blätter setzte sich für Unverletzlichkeit des Privateigentums, Erwerbsfreiheit, freie Markt und Entwicklung des Unternehmungsgeistes ein. Der Kreis um diese Blätter befürwortete die Umwandlung der wenig entwickelten kroatischen Wirtschaft ins moderne kapitalistische Wirtschaftssystem, indem er die Ideen des wirtschaftlichen Liberalismus in Kroatien zu verwirklichen versuchte. Wirtschaftliche Auffassungen der Redaktionen dieser vier Blätter werden mit der Darstellung wirtschaftlicher Problematik auf den Seiten der anderen zwei Zagreber Blätter - *Agrar Zeitungs* i *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske* - verglichen.

Schlüsselwörter: Zagreber Zeitungen *Saborske novine*, *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung*, *Jugoslavenske novine*, *Agrar Zeitungs* und *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske*, Abschaffung der Urbarialverhältnisse, Handel, Landwirtschaft, Ausnutzung von Wäldern, Verkehrsinfrastruktur Kroatiens, Erwerbsfreiheit, wirtschaftlicher Liberalismus